

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Petterson, A.F.

Citation

Petterson, A. F. (2017, January 24). *Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*. Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45463>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45463>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45463> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Petterson, A.F.

Title: Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Issue Date: 2017-01-24

Goudvink, welke het
Nederlandsche Volkslied
voluit zingt, 2 jaar oud,
wegens verhuizing te Koop
voor *f*10 met net Kamer-
kooitje. Fro. motto *Goud-*
vink, Nieuws v/d Dag.

Woord van dank

Dit boek is het resultaat van mijn promotieonderzoek aan de Universiteit Leiden. De afgelopen jaren heb ik mij vaak stilletjes gelukkig geprezen met het vertrouwen en de hulp van een bijzonder driemanschap. Henk te Velde, Jan Hein Furnée en Dennis Bos, de specifieke combinatie van jullie kennis en ervaring zijn bij het werken aan dit boek voor mij van grote waarde geweest. Jullie droegen ieder op geheel eigen wijze handvatten aan met behulp waarvan ik mijn onderzoek en teksten vorm kon geven, en leerden mij daarbij tevens – al was het maar omdat de meningen van drie eigenwijze mannen nu eenmaal niet *altijd* te verenigen zijn – om op mijn eigen intuïtie te vertrouwen.

Marnix Beyen, Maartje Janse, Judith Pollmann en Piet de Rooy dank ik voor hun bereidheid het eindresultaat aan hun kritische oordeel te onderwerpen.

Zonder de inzet van de medewerkers van Uitgeverij Prometheus, en in het bijzonder Marieke van Oostrom, was de publicatie van dit boek niet mogelijk geweest. Onmisbare financiële steun ontving ik van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de J.E. Jurriaanse Stichting en de Stichting Professor van Winter Fonds. Het Zuid-Afrika Huis, Dennis Puch en Ron van Randerdaat dank ik voor hun gastvrije ontvangst en het kosteloos beschikbaar stellen van objecten uit hun collectie voor reproductie in dit boek.

Bij mijn collega's van Vaderlandse Geschiedenis in Leiden, en tijdens

het laatste jaar ook bij Politieke Geschiedenis in Utrecht, vond ik een warm thuis. Promoveren bleek dan ook helemaal niet zo eenzaam als vaak wordt gezegd. Kim Beerden, Carolien Boender, Albertine Bloemendal, Joris Gijsenbergh, Anne Heyer, Lauren Lauret, Joris Oddens, Onni Pekonen, Dirk Pfeifer, Diederik Smit, Bart van der Steen, Jasper van der Steen, Adriaan van Veldhuizen: jullie waren (en zijn) geweldige gang-, lunch- en reisgenoten. Matthijs Olieman was zo behulpzaam de samenvatting in de proefschrifteditie op het Engels te controleren. In het bijzonder gaat mijn dank uit naar Elisabeth Dieterman. We deelden niet alleen een kantoor, maar ook alle ups en downs van het promotietraject. (En ja hoor, het koekblik zit erin!)

Alle belangstelling van vrienden, familie en (voormalige) redactiegenoten beschouw ik als een groot voorrecht. Martine van Leeuwen, jij verdient een ereplaats. Al sinds het begin van onze studie geven jouw relativeringsvermogen en de inmiddels ontelbare koppen koffie steeds weer inspiratie en vooral ook het plezier om door te gaan. Ik hoop dat ik daar nog lang van mag profiteren.

Mijn twee grote kleine broers, Tom en Luc, en mijn ouders, Betty en Ruud, dank ik voor hun geduld en onvoorwaardelijke steun.

Noten

INLEIDING

- 1 Ansichtkaart '79 Amsterdam – Le Dam', uitgegeven door de Gebroeders Douwes. SA, Beeldbank, afb. 010005001224. De datering van ca. 1875-1886 die door het archief aan de foto is toegekend, klopt niet. De foto toont een tram richting het Centraal Station en deze lijn werd pas in 1889 geopend.
- 2 Zie het pdf-bestand op: <http://www.douwesfineart.com/douwes-full-history> (juni 2016).
- 3 Couvée, *De Dam*. Stieber, 'Postcards and the invention of old Amsterdam around 1900'. Dietvorst, *Het toeristisch landschap*. Winiwarter, 'Landschap auf Vierfarbkarton'. Zie ook Wilke, 'Van dienstmeiden en burgerdames'.
- 4 Zie ook Simons, *Amsterdam in stukken en brokken*, 10-17.
- 5 De Haan, Den Hoed en Te Velde (red.), *Een nieuwe staat*.
- 6 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, is een compact standaardwerk op dit gebied. Zie ook Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, waarin de modernisering van Nederland in de negentiende eeuw centraal staat.
- 7 De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*.
- 8 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*. Zie ook Frijhoff, *De Nederlandse identiteit*. De ontwikkeling van een nationale identiteit sloot overigens het voortbestaan van lokale en provinciale loyaliteiten niet uit; vergelijk het ingewikkelde proces van Europese eenwording vandaag de dag. Zie Van der Borgt, Hermans en Jacobs (red.), *Constructie van het eigene*.
- 9 Enkele voorbeelden, naast het hiervoor aangehaalde werk van Niek van Sas: Bank, *Het roemrijk vaderland*. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*. Van Ginckel, *Op zoek naar eigenheid*. Bank en Van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Leerssen, *De bronnen van het vaderland*. Mathijssen, *Historiezucht*. Zie

- ook verscheidene themanummers uit de jaren negentig over de Nederlandse identiteit, zoals *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 4.
- 10 Van Sas, 'Varieties of Dutchness'. Te Velde, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800'. Zie voor de intellectuele discussies in de negentiende eeuw: Aerts, 'De nationale cultuur'.
 - 11 Jans, 'Vaderlandse geschiedenis en de participerende burger'.
 - 12 Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, m.n. hoofdstuk 5. De rol van de elite in de vormgeving van dergelijke rituelen is het onderwerp van Hobsbawm en Ranger (red.), *The invention of tradition*.
 - 13 Zie bijv. Van Miert, 'Verdeeldheid en binding'. Vgl. Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*. Houkes, *Christelijke vaderlanders*. En op lokaal niveau: Van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht*.
 - 14 Te Velde, 'Natievorming en politieke strijd in Nederland'.
 - 15 Van Dam, *Staat van verzuiling*.
 - 16 Van der Woud, *De nieuwe mens*, 206.
 - 17 Zie bijv. Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 526. Zie ook het citaat van Eric Hobsbawm in de conclusie van dit boek.
 - 18 Sharpe, 'History from below'.
 - 19 In de herziene editie uit 1991 erkent Benedict Anderson overigens dat in zijn originele onderzoek één belangrijk aspect ontbrak, namelijk het belang van ruimte. Dit inzicht resulteerde in een nieuw hoofdstuk over 'Census, Map and Museum' dat aan de verbeelding van de nationale gemeenschap een meer tastbare component moest toevoegen. (Anderson, *Imagined communities*.) Zie ook Zimmer, 'Boundary mechanisms and symbolic resources'. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef'.
 - 20 Aerts en Te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', 415.
 - 21 De publicatie van Jacques Giele en Geert Jan van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', stond midden jaren zeventig aan het begin van dit debat. Al snel volgden reacties van o.a. Herman Diederiks, Jan Lucassen en Theo van Tijn (zie bijv. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jaargang 1976). Zie ook De Vries, 'Een weldadig verschil?' en Kooij, 'De burger in een sociaal-historische context'.
 - 22 Frijhoff, 'Toeëigening'. Zie ook Zuev en Virchow, 'Performing national-identity'.
 - 23 Jowell Lewis, *The anthropology of cultural performance*. Zie ook Zuev en Virchow, 'Performing national-identity'.
 - 24 Geertz, 'Thick description'. (De term 'thick description' heeft Geertz overigens ontleend aan het werk van Gilbert Ryle.)
 - 25 Een goed voorbeeld hiervan is het onderzoek van Bos, *Waarachtige volksvrienden*, dat laat zien hoe Amsterdamse arbeiders in de tweede helft van de negentiende eeuw in het socialisme een mogelijkheid tot emancipatie en politieke

- participatie zagen (waarbij zij zich overigens afzetten tegen meer nationaal en/of orangistisch georiënteerde arbeiders). Zie ook Giele, 'Waarin onderscheidt zich de geschiedenis'.
- 26 Het gaat hier in de eerste plaats om inspirerend onderzoek binnen de sociologie: Fox en Miller-Idriss, 'Everyday nationhood' (en de hierop volgende discussie met Anthony D. Smith in hetzelfde nummer). Fox, 'National holiday commemorations'. Palmer, 'From theory to practice'. Whitmeyer, 'Elites and popular nationalism'. Edensor, *National identity*. Billig, *Banal nationalism*. Hoe weinig gangbaar dit perspectief nog is binnen de geschiedwetenschap blijkt wel uit recente literatuuroverzichten. In *The SAGE handbook of nations and nationalism* uit 2006 besteedt John Hutchinson als enige aandacht aan 'nationalism from below'. Het onderscheid tussen een actieve elite en passieve, ontvangende massa blijft hier echter bestaan: 'If national myths and symbols were promoted by elites and used instrumentally by states, they were also appropriated and consumed during the nineteenth and twentieth century by many social groups.' (Hutchinson, 'Hot and banal nationalism', 298.) Hearn, *Rethinking nationalism*, zie bijv. p. 127-134 over 'Elites and popular mobilization'.
- 27 Van Ginderachter, 'Het vaderland vanuit kikkerperspectief'.
- 28 Van Ginderachter en Beyen (red.), *Nationhood from below*.
- 29 Zie ook Baycroft en Hewitson, 'Introduction'.
- 30 Beyen en Van Ginderachter, 'General introduction'.
- 31 Breuilly, 'What does it mean to say that nationalism is "popular"?'.
- 32 Bovendien ziet hij motivational nationalism zelfs als een vorm van oppositioneel handelen, gereserveerd voor een hoger opgeleide elite, denk hierbij bijvoorbeeld aan verzet tegen de heersende macht of nationalistische afscheidingsbewegingen. Deze vorm komt in dit boek niet voor.
- 33 Breuilly spreekt in dit verband zelfs van 'mutual manipulation', zie Breuilly, 'What does it mean to say that nationalism is "popular"?', 34. Zie ook Smith, 'The limits of everyday nationhood'. Een vergelijkbare conclusie trekt James Brophy in zijn onderzoek naar de vroegnegentiende-eeuwse publieke sfeer in het Duitse Rijnland: Brophy, *Popular culture*.
- 34 Een internationaal en inmiddels klassiek voorbeeld is: Weber, *Peasants into Frenchmen*. In de Nederlandse historiografie is deze trend overigens minder sterk aanwezig, onder andere wel door de studie naar verzuiling in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw, die zich voor een deel op het lokale niveau richtte.
- 35 Zie bijv. Bickford-Smith, 'Introduction' (en de casestudies in deze special 'Cities and nationalisms'). Confino en Skaria, 'The local life of nationhood'. Augusteyn en Storm (red.), *Region and state*. Green, *Fatherlands*. Zie ook de volgende literatuurverwijzingen.
- 36 Whyte en Zimmer (red.), *Nationalism*. Leerssen, 'The nation and the city'. Te Velde, 'The nation is a town'. Edensor, *National identity*, 37-68 (hfst. 2, 'Geo-

- graphy and landscape. National places and spaces'). Dit idee is in het bijzonder gepropageerd door de *landscape*-school en architectuurhistorici, vgl. Daniels, *Fields of vision*. Driver en Gilbert (red.), *Imperial cities*. Op een regionaal niveau is de historiografie betreffende de Duitse *Heimat*-cultuur een goed voorbeeld: Applegate, *A nation of provincials*. Confino, *The nation as a local metaphor*.
- 37 Zie bijv. Kemperink, *Het verloren paradijs*. Wagenaar, 'The capital as a representation of the nation'. Lees, *Cities perceived*.
- 38 De verbinding van ruimtelijke en sociale processen is overigens notoir ingewikkeld en vormt dan ook een terugkerende discussie binnen de stadsgeschiedschrijving, zie bijvoorbeeld deze uitspraak van Jim Dyos: 'The place alone cannot constitute itself; its human constituents cannot hive themselves off from it. How then do they connect? Here is the essence of the urban historian's problem.' (Dyos, 'Editorial', 3.) Zie ook Furnée, 'Beeld, ruimte en maatschappij'.
- 39 Ook Beyen en Van Ginderachter merken dit op in de inleiding van de door hen redigeerde bundel: 'General introduction', 9.
- 40 Zimmer, *Remaking the rhythms of life*.
- 41 Aerts en De Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam*. Vgl. Beyen, 'Moeder en dochter keren terug naar de hoofdstad'. Wagenaar, 'The capital as a representation of the nation', 339-357.
- 42 Brugmans, 'De inhuldiging des konings te Amsterdam'.
- 43 Geciteerd bij: Van der Minne, 'Amsterdam als hoofdstad van Nederland', 264.
- 44 Wagenaar, *Stedebouw*.
- 45 Cijfers afkomstig van: <http://www.volkstellingen.nl> (juni 2016).
- 46 Zie bijv. Wagenaar, 'De stad ontworpen'.
- 47 Vgl. ook Furnée, 'Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad'.
- 48 Zie bijv. Stieber, *Metaphor and metropolis*.
- 49 Hoewel het ook dan nog moeilijk is om grip te krijgen op mentale processen: Hearn, 'National identity'. Hedendaagse nationale herdenkingen, vieringen en gevoelens in Nederland worden vanuit sociologisch perspectief onderzocht in bijvoorbeeld het onderzoeksproject 'Freedom and unfreedom across generations' (Universiteit Utrecht i.s.m. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2013-2016). In het kader van het onderzoeksproject 'Nederlandsheid' heeft het Meertens Instituut onder zijn respondenten een vragenlijst uitgezet over 'Orangisme/Oranjegevoel 2013'. Zie voor enkele resultaten: Margry, 'Mobocracy and monarchy'. Zie voor vergelijkbare onderzoeken bijvoorbeeld ook Bechhofer en McCrone, 'Imagining the nation'.
- 50 Hobsbawm, 'History from below'. Zie ook: Idem, *Nations and nationalism since 1780*, 78: 'Finally, and as always, a word of warning is in order. We know too little about what went on, or for that matter still goes on, in the minds of

most relatively inarticulate men and women, to speak with any confidence about their thoughts and feelings towards nationalities and nation-states which claim their loyalties.’

BOODSCHAP EN BELEVING: STANDBEELDEN IN DE STAD

- 1 Grondlegger van het onderzoek naar de rol van monumenten in de vormgeving van een nationaal verhaal is Maurice Agulhon. Zie o.a. de artikelen ‘Imagerie civique et décor urbain’ en ‘La “statuomanie” et l’histoire’ opgenomen in Agulhon, *Histoire vagabonde 1*. Zie ook: Martinet, ‘Les historiens et la statue’. Jourdan, *Les monuments de la Révolution Française*. Rausch, *Kultfigur und Nation*. Mosse, *The nationalization of the masses*, 47-71.
- 2 Tollebeek en Verschaffel, ‘Group portraits with national heroes’. Verschaffel, ‘Martelaren en monumenten’. Kerremans, ‘De openbare monumenten in Brussel en Wallonië’. Verbraeken, ‘Standbeelden in Vlaanderen’. Evens, *De openbare heldenverering in Antwerpen*.
- 3 Van der Wal, ‘1800-1914’. Een bruikbaar overzicht biedt ook: <http://www.vanderkrogt.net/standbeelden/chronologie.php?tab=1> (juni 2016).
- 4 In 1826 verscheen op het voormalige slagveld van Waterloo natuurlijk ook de aarden piramide met daarop een reusachtige leeuw, maar dit staaltje van nationale trots raakte het koninkrijk met de afscheiding van België in 1830 al weer kwijt.
- 5 *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1852.
- 6 Zie voor een overzicht van standbeelden in Amsterdam: De Gooijer, *Op een voetstuk gezet*. Van Tilburg (red.), *Beelden van Amsterdam*. Over Rembrandt: Veen, *Het Rembrandtbeeld*. Over het monument op de Dam: Beunders, “‘t Is Naatje”. Rau, ‘Naatje van de Dam’. Van der Wal, *Naatje van de Dam*. Idem, “Even onwrikbaar als de geschiedenis onuitwisbaar is”. Over Vondel: Becker, “Justus ex fide vivit”. Ree, ‘Het standbeeld van Joost van den Vondel’. Over Thorbecke: Matthey, “Een diepe hulde, een warme toon”. Over Sarphati: Pruijs, *Een monument voor dr. Samuel Sarphati*. Verder stond tot 1915 een houten beeld van zeeheld Tromp op de Marinewerf (nu Grote Kattenburgerstraat). Dit beeld diende oorspronkelijk ter versiering van een fregat, maar was rond 1815-1820 op een sokkel geplaatst en voor Amsterdammers vanaf de straat zichtbaar. Over dit beeld is verder niets bekend, en ook nieuwe initiatieven voor een standbeeld voor Tromp te Rotterdam tegen het einde van de negentiende eeuw leidden tot weinig. (Zie voor een afbeelding: http://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Bedreigd/Historie_voor_1980.htm ((juni 2016)). Meer informatie is te vinden in de *Sumatra Post* van 10 mei 1924. Over de nieuwe initiatieven voor een standbeeld voor Tromp, zie o.a. het *Algemeen Handelsblad*, 24 oktober 1897.)

- 7 Jan Bank gebruikt deze term in zijn oratie *Het roemrijk vaderland*, 9, 11-16. Zie ook Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 577. Een veel geciteerd voorbeeld van het perspectief van de negentiende-eeuwse tijdgenoot is de anonieme bijdrage 'De beeldhouwkunst in de XIX eeuw'. Zie bijvoorbeeld ook een paginagrote ingezonden bijdrage in: *Algemeen Handelsblad*, 21 september 1846.
- 8 Vislaake, *Het standbeeld van Joost van den Vondel*, 3.
- 9 Dit geldt voor de artikelen over de individuele beelden, zie voetnoot 6, maar ook voor meer algemene bespiegelingen omtrent de monumentalisering. Zie bijv. Bank, *Het roemrijk vaderland* of recent nog Mathijsen, *Historiezucht*, 383-393. Deze tendens is ook zichtbaar in de internationale landscape-literatuur, zie: Rausch, 'Staging realms of the past'. Leith, *Space and revolution*. Daniels, *Fields of vision*. Driver en Gilbert (red.), *Imperial cities*. Driver, 'Visualizing landscape'. Cosgrove, *Geography and vision*.
- 10 Een recente uitzondering op dit beeld is de studie van Den Hoed, 'Het nationaal monument voor 1813', die op p. 357 opmerkt dat bij de oprichting van het monument voor 1813 in Den Haag 'het volk' doelbewust afzijdig werd gehouden. Zie ook het oudere artikel van Ben Croon over de Rubenscultus, 'Toe-eigeningsstrategieën'. In het internationale onderzoek naar standbeelden en andere publieke monumenten is al eerder opgemerkt dat er een verschil kan bestaan tussen de zogeheten symbolische potentie van een beeld – de intenties van de initiatiefnemers en de vormgeving van het monument – en de daadwerkelijke beleving. Deze gedachte wordt met name gevoed vanuit antropologisch onderzoek naar symbolen, zie bijv. Nas en Samuels (red.), *Hypercity*. Nas, 'Jakarta, city full of symbols'. Vanuit cultureel-geografisch perspectief: Cosgrove, *Social formation and symbolic landscape*. Jackson, *Maps of meaning*. Till, 'Political landscapes'.
- 11 Mathijsen, *Historiezucht*, 385: 'Herdenkingen en jubilea, het oprichten van standbeelden of herdenkingstekens waren inmiddels volksvermaak geworden.'
- 12 Veen, *Het Rembrandtbeeld*, 3-4.
- 13 *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1852.
- 14 Van der Wal, '1800-1914', 23.
- 15 De samenstelling van het comité veranderde in de elf jaar tot de onthulling enkele malen. De samenstelling van het Amsterdamse deel was in 1852 voor het grootste deel afkomstig uit de kringen van Arti et Amicitiae, zie: Anoniem, *Programma van het Rembrandts-feest*, 29 (J.W. Pieneman, P.L. Dubourcq, I. Warnsinck, M.G. Tetar van Elven, N. Pieneman, A.B.B. Taurel, A. Oltmans, C.W.M. Klijn, P.F. Greive).
- 16 Beliën en Knevel, *Langs Rembrandts roem*.
- 17 *Algemeen Handelsblad*, 22 juni 1841.
- 18 Vgl. bijvoorbeeld het optreden van het gemeentebestuur in Antwerpen: Van-

- nieuwenhuyze, 'De productie van een politieke stedelijke ruimte'. Evens, *De openbare heldenverering in Antwerpen*.
- 19 AA, Intekenlijst Rembrandt 1841.
 - 20 Ibidem.
 - 21 Over de sociale positie van de kunstschilder in de negentiende eeuw, zie: Stolk, *Uit de schilderswereld*. De Roever, "Verbroedering en kunstzin" 1839-1875'. Figuren als Jan Willem Pieneman (directeur Rijksmuseum en Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam) en zijn zoon Nicolaas (lid Raad van Bestuur van het Rijksmuseum, lid van de persoonlijke vriendenkring van koning Willem III) hadden echter prominente maatschappelijke posities.
 - 22 De Vries, *Electoraat en elite*, 81-93. Bruin, *Een herenwereld ontleed*, 14-15, 63-65. Mathijsen, *Historiezucht*, 75-79.
 - 23 *Algemeen Handelsblad*, 8 mei 1852. De intekenlijst uit 1841 in het archief van Arti et Amicitiae geeft een gedeeltelijke specificatie van de intekenaars, waaronder de namen van 216 donateurs uit Amsterdam.
 - 24 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 483, Stukken betreffende het Rembrandtmonument, indic. 396 (aankondiging 1848). Zie bijvoorbeeld ook het 'Groot Nationaal Concert' waarbij geld voor het Vondel-beeld werd ingezameld, *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1861.
 - 25 Van der Wal, 'Even onwrikbaar als de geschiedenis onuitwisbaar is', 229.
 - 26 Een fraaie reconstructie van de geografische en sociale spreiding van de giften is gemaakt voor het standbeeld van Thorbecke, zie: Matthey, "Een diepe hulde, een warme toon", 134-142.
 - 27 SA, Commissie Prins Hendrik, inv.nr. 2, Ingekomen stukken (brief M. Kalf aan G.F. Westerman, 1 juni 1885). Vgl. verderop in de brief: 'Slotsom: het is beter dat men er ons een verwijt van maakt dat wij het gedenkteecken zoo koeltjes onthullen dan dat wij de nagedachtenis van dezen weldoener des vaderlands krenken door aan de geheele wereld te laten zien hoe bloedverwanten en vrienden weinig jaren na zijn dood over hem denken.'
 - 28 SA, Commissie Sarphati, inv.nr. 4, Minuten van uitgaande stukken (circulaire 31 mei 1880) en inv.nr. 5, Circulaires (circulaire 22 november 1877). Zie ook comitélid A.C. Wertheim geciteerd in: Anoniem, *De onthulling van het Sarphati-monument*, 6.
 - 29 Zie ook Van der Wal, '1800-1914', 23.
 - 30 SA, Commissie zeehelden, inv.nr. 1, Notulen van de vergaderingen van de commissie (vergadering 30 april 1888). In de notulen van deze commissie wordt ook het monument voor stadhouder Willem III besproken. Op de Wereldtentoonstelling van 1883 had overigens wel een uitvergroot gipsen afgietsel van het standbeeld van Coen in Batavia (1869) gestaan.
 - 31 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 484, Stukken betreffende standbeelden en monumenten, indic. AA 695.043 (inschrijvingsbiljet commissie 1849).

- 32 Boeke, *Waarschuwend woord*, 14.
- 33 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 483, Stukken betreffende het Rembrandtmonument, indic. 405 (G.H., 'Bij de inwijding van het beeld Rembrandt'). Zie ook Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje*, 4.
- 34 Bank, *Het roemrijk vaderland*, 12-13.
- 35 *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1841.
- 36 Cijfer oplage *Algemeen Handelsblad* in 1851: Van de Plasse en Verbei, *Kroniek*, 192.
- 37 *Algemeen Handelsblad*, 27 oktober 1841.
- 38 *Algemeen Handelsblad*, 10 december 1841.
- 39 *Algemeen Handelsblad*, 21 december 1841.
- 40 *Algemeen Handelsblad*, 11 december 1841.
- 41 *Algemeen Handelsblad*, 10 december 1841.
- 42 Van der Wal, "Even onwrikbaar als de geschiedenis onuitwisbaar is", 228-249. Becker, "Justus ex fide vivit", 132-193. Matthey, "Een diepe hulde, een warme toon", 133-166. Het verwijt van zelfverheerlijking is overigens niet een typisch Amsterdams fenomeen, zie bijvoorbeeld de discussie rondom de oprichting van het Nationaal Monument in Den Haag: Schiferli, 'Een "Nationaal gedenkteken voor november 1813"'.
 43 Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 577-578.
- 44 *Algemeen Handelsblad*, 1 januari 1842. Vier dagen later kreeg deze brieven-schrijver bijval van 'een vriend van waren Vaderlandschen roem' die er juist weer voor pleitte om in Leiden een standbeeld voor burgemeester Van der Werff op te richten: *Algemeen Handelsblad*, 5 januari 1842.
- 45 Peijpers, *Levensschets van Rembrandt*, 51-52. Langendijk, 'De roep der klassieken', 25-26.
- 46 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 488, Stukken betreffende standbeelden en monumenten (circulaire februari 1876).
- 47 Wagenaar, *Stedebouw*.
- 48 SA, Beeldbank, afb. 010056917847 ('Emplacement der oude koopmansbeurs, waarop is geprojecteerd de plaats voor het op te richten standbeeld van Rembrandt', A.C. Pierson, 28 juli 1841). Zie ook Heijder, 'C.W.M. Klijn'.
- 49 *Algemeen Handelsblad*, 31 december 1841.
- 50 AA, Notulen commissie 1848-1851 (vergadering 18 mei 1850).
- 51 Op verschillende stadspatTEGRonden bleef overigens consequent de officiële naam, (Oude) Beursplein, in gebruik. Zie voor het gebruik van de naam Rembrandtplein in kranten en door winkeliers bijvoorbeeld *Algemeen Handelsblad*, 21 september 1842 (over de kermis op o.a. het 'Rembrandtsplein') of 12 september 1846 (advertentie van koffiehuis De Paradijsvogel, gevestigd 'Rembrandtsplein No. 87'). Het gebruik van deze naam verdween overigens na de onthulling van het standbeeld op de Botermarkt in 1852, zie bijvoorbeeld de advertentie

- van Hirschfeld & Co. in het *Algemeen Handelsblad*, 5 mei 1853: 'Rok-in No. 160, vroeger Rembrandtsplein'.
- 52 Boeke, *Waarschuwend woord*, 20.
- 53 Zie bijv. Schenkman, *Wat een eenvoudig burger dacht*, 3. Anoniem, *Zamenpraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje*, 7.
- 54 Zie bijv. *Algemeen Handelsblad*, 11 en 18 mei 1852.
- 55 *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1852. Dit verslag is het meest volledig en ook voor de hierna volgende beschrijvingen gebruikt.
- 56 SA, Beeldbank, afb. 010097010995 ('Onthulling van het standbeeld van Rembrandt', 1852).
- 57 Anoniem, *Toespraken gehouden ter gelegenheid der onthulling*, 2.
- 58 Ibidem, 4.
- 59 Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn*, 2.
- 60 Anoniem, *Toespraken gehouden ter gelegenheid der onthulling*, 7-8.
- 61 Ibidem, 8.
- 62 *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1852.
- 63 In latere jaren zou tijdens de plechtigheden soms ook door de aanwezigen gezongen worden, zoals bijvoorbeeld bij de onthulling van het monument op de Dam, zie Van den Bergh en Hofdijk, *Gedenboek*, 103.
- 64 Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn*, 3.
- 65 SA, Beeldbank, afb. 010097007715 ('Onthulling van het standbeeld van Rembrandt', 1852).
- 66 *Algemeen Handelsblad*, 28 mei 1852.
- 67 Uit de programmagids valt op te maken dat de kaarten op uitnodiging waren. (Anoniem, *Programma van het Rembrandts-feest*, 6.)
- 68 Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn*, 3.
- 69 Zie ook AA, Brieven commissie Rembrandt (brief M.G. Tetar van Elven, 16 mei 1852).
- 70 SA, Beeldbank, afb. PT00200038000001 ('Het Monument gewijd aan den Volksgeest van 1830 en 1831', P. Blommers en C.C.A. Last, 1856). Het aanbrenge van een dergelijke scheiding kwam overigens ook bij andere onthullingen voor, zie bijv. Van der Wal, 'Krijgsman of staatsman?', 57.
- 71 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 mei 1876, gevonden in: SA, Hoofddomit  Thorbecke, inv.nr. 12, Stukken betreffende de onthulling van het standbeeld.
- 72 De schrijver Everhardus Johannes Potgieter constateerde tijdens de Vondel-feesten dat de feestvierders door de buitenwacht werden aangestaard 'als men met de wilde dieren in Artis deed'. Geciteerd bij: Becker, "Justus ex fide vivit", 178.
- 73 Anoniem, *Programma van het Rembrandts-feest*. *Algemeen Handelsblad*, 20 en 25 mei 1852. Bovendien werd op 29 mei in de Amsterdamse Stadsschouwburg ter ere van de initiatiefnemers nog het toneelstuk *Apothéose van Rembrandt*

- opgevoerd. Dit lijkt een besloten bijeenkomst te zijn geweest. Veen, *Het Rembrandtbeeld*, 5; Wijsmuller, *Apothéose van Rembrandt*.
- 74 Van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam'.
- 75 *Algemeen Handelsblad*, 29 mei 1852.
- 76 AA, Notulen commissie 1851-1852 (vergadering 16 april 1852).
- 77 *Algemeen Handelsblad*, 19 mei 1852.
- 78 Zie ook Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn*, 5.
- 79 Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje*, 6. Over de toegangsprijs tot het Park, p. 6-7: 'De toegang-biljetten zijn van 5 tot 10 à 15 guldens gestegen, waaruit de groote geestdrift en ingenomenheid met de zaak sprekend blijkt.'
- 80 SA, Pamflettencollectie 1852, B1852 5.1 (*Verzoek van een turfdrager om een standbeeld voor Willem II*).
- 81 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, o.a. 87-88, 103-105. Het pamflet zelf was trouwens een oproep om een standbeeld voor koning Willem II te plaatsen, 'die kennen wij immers allemaal.'
- 82 SA, Commissie Sarphati, inv.nr. 3, Ingekomen stukken, o.a. de brieven van Mej. Scholting (11 juli 1886) en F. Boekhorst (12 juli 1886).
- 83 Van Oosterom, *'Gelukkig het volk'*.
- 84 Van den Bergh, *Gedenkboek*, 74. 'Volksfeesten in den zin hier bedoeld,' zo vermelden de organisatoren in een brief aan burgemeester Cornelis Boot, 'dienen ingerigt te zijn om aan verschillende klassen der burgers genoeg te geven, een gedeelte wenscht zich als toeschouwende te vermaken, een ander gedeelte wenscht aan die feesten een werkdadig deel te nemen.' SA, Commissie volksvermaken 1856, inv.nr. 1, Afschrift missive (brief Publieke Werken aan de Burgemeester, 31 juli 1856).
- 85 SA, Commissie volksvermaken 1856, inv.nr. 7, Publicatie van burgemeester en wethouders.
- 86 SA, Commissie volksvermaken 1856, inv.nr. 6, Opgave van eenige voorbereidende administratieve werkzaamheden. De bewaard gebleven lijsten van deelnemers (en prijswinnaars) zijn helaas zonder adres: Ibidem, inv.nr. 16, Originele Lijsten bij de wedstrijden. Vgl. Van den Bergh, *Gedenkboek*, 79. De namen en adressen van de deelnemers werden ook ter controle aan de politie aangeboden: SA, Politie, inv.nr. 609, Correspondentie Letter M 1852, indic. 131 (brief gemeentesecretaris aan de hoofdcommissaris van politie, 18 augustus 1856).
- 87 Anoniem, *De Augustusfeesten*, 18.
- 88 Th[ijm], 'De Vondelsfeesten', 294: 'Ondertusschen heeft men het kernpunt der plechtigheden zoo algemeen en monumentaal mogelijk willen maken, door aan de onthulling een optocht te verbinden.'
- 89 Frijlink, *De Vondel-feesten*, 9-11. Ten Brink, *Vondel bekroond door het dankbaar nageslacht*, 33-34.

- 90 Th[ijm], 'De Vondelsfeesten', 292. Tegelijkertijd concludeerde Alberdingk Thijm ook dat 'het lagere volk' zich 'zeer-decent' gedragen had.
- 91 SA, Subcommissie Thorbecke, inv.nr. 3, Ingekomen en uitgaande stukken van de feestcommissie (brief De Kempenaer aan M.F. de Monchy, 16 mei 1876).
- 92 *Algemeen Handelsblad*, 17 mei 1876.
- 93 Zie bijv. Zimmerman, 'Het standbeeld van Thorbecke', 529.
- 94 Th[ijm], 'De Vondelsfeesten', 294.
- 95 Zie bijv. *De Goesche Courant*, 25 april 1876: 'Aan een diner toch, waarvoor twaalf gulden per couvert wordt berekend, zal niet kunnen worden deelgenomen door hen, voor wier belangen *Thorbecke* vooral in zijn leven streed, en die daarom juist het meest gerechtigd zijn aan zulk een feestmaaltijd aan te zitten. Dit achten wij eene misgreep van de feestcommissie.'
- 96 Anoniem, *De Augustusfeesten*, 18. SA, Commissie volksvermaken 1856, inv.nr. 7, Publicatie van burgemeester en wethouders.
- 97 Van der Hoop jr.'s zoon, 'Schetsen en fantasien', 432. (Overname uit *De Tijd*, 1852; SA, Collectie Topografie, inv.nr. 483, Stukken betreffende het Rembrandtmonument, indic. 466.) 's Avonds op het feest in de Parkzaal constateert moeder dat de aanwezige dames goed gekleed zijn en ook haar eigen 'rijke kleding' niet onopgemerkt blijft.' (p. 18)
- 98 Zimmerman, 'Het standbeeld van Thorbecke', 529. Zie in een andere context ook: Van der Wal, 'Krijgsman of staatsman?', 52.
- 99 Th[ijm], 'De Vondelsfeesten', 294. Zie ook de ingezonden brief van Thijm in: *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1867.
- 100 Halberstadt, 'Botermarkt en Kaasmarkt'.
- 101 Begin jaren vijftig bestonden tevens plannen voor de oprichting van een nationale schouwburg aan het plein. Of dit voornemen in de besluitvorming van het comité een rol heeft gespeeld, is niet bekend – maar de bouw van het theater, en de komst van een nieuw publiek, zou de bekendheid van het standbeeld enkel ten goede hebben kunnen komen. Halberstadt, 'Botermarkt en Kaasmarkt', 178-179.
- 102 Anoniem, *Mejuffrouw Eendragt door Mijnheer Rembrandt uitgenoodigt*.
- 103 Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje*, 4.
- 104 Schenkman, *Jeremiade van Rembrandt van Rhijn*, citaten resp. op p. 17-18.
- 105 Ibidem, 16. Dezelfde punten zijn bijvoorbeeld terug te vinden in een uitgave van Vislaake, *Een woord van Rembrandt* of Schenkman's, *Wat een eenvoudig burger dacht*.
- 106 SA, Collectie Topografie, inv.nr. 483, Stukken betreffende het Rembrandtmonument, indic. 419 (boekbeshouwingen 1852, overdruk uit *De Tijd*).
- 107 Anoniem, *Zamenspraak tusschen Rembrandt en de Botermarkt*.
- 108 Al wordt uit de notulen van de gemeenteraad helaas niet geheel duidelijk op welke manieren dan precies.

- 109 *Gemeentebblad*, 1868, Afdeling 2, 821.
- 110 Halberstadt, 'Botermarkt en Kaasmarkt', 169-170. *Gemeentebblad*, 1871, Afdeling 1, 724, 751-752.
- 111 Zie voor het definitieve besluit: *Gemeentebblad*, 1876, Afdeling 1, 104-105.
- 112 SA, Politie, inv.nr. 651, Agenda op de Ingekomen Stukken 1876 (vermelding 202 en 203).
- 113 'A.[dolf] v.[an] B.[russel]' [pseud. A.A.T. Visscher], *Asmodée*, 30 maart 1876. Zie ook 'Een gesprek op de Botermarkt' van Piet en Kees in hetzelfde nummer.
- 114 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 152-153. Meershoek, 'De stad onder toezicht', 310-311. Van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt!*, 152-158.
- 115 Geciteerd bij: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 151.
- 116 Hetzelfde rijmpje bestond ook voor burgemeester Den Tex, zie: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 150.
- 117 Het feit dat het standbeeld van Rembrandt in de brochure van Schenkman al de naam 'kermisvrijer' kreeg, is in dit opzicht wellicht tekenend.
- 118 Het vernoemen van straten en pleinen naar nationale grootheden was een ontwikkeling die zich met de uitbreiding van de stad in de komende jaren versterkt zou voortzetten. Uit een bericht in *Het Nieuws van den Dag* van 13 maart 1884 blijkt dat het effect van al deze straatnamen op het nationaal bewustzijn van de gemiddelde Amsterdammer overigens veel te wensen overliet: 'Wij vragen echter: blijkt niet allermeest uit den mond des volks, dat het vele der namen, gespijkerd of gehangen aan de hoeken der huizenrijen, zelfs niet lezen, althans niet uitspreken kan, het geen wel hierin zijn oorzaak vindt, dat die namen voor het volk slechts van onbekend grootheden spreken [...].'
- 119 Wagenaar, *Stedebouw*. Jager, *Hoofdstad in gebreke*. Starkenburg, *De inrichting van de openbare ruimte*.
- 120 Uit advertenties blijkt dat lithografieën van het standbeeld eerst bij boek- en kunsthandelaars werden verkocht via intekelijsten. Later kwamen er wegens ongekende populariteit van de afbeelding ook goedkopere versies op de markt. Zie o.a. advertenties in *Algemeen Handelsblad*, 5 mei 1852.
- 121 SA, Beeldbank, afb. 010097003675 ('Amsterdam. Standbeeld van Rembrandt', G. Heisinger/G.B. van Goor, 1858-1862). Eenzelfde beeld komt terug op de andere gravures, lithografieën en tekeningen die van het standbeeld werden gemaakt. Zie bijv. Ibidem, afb. 010097004845 ('Rembrandtplein', Th. Brüggeman, 1852), 010097003676 ('Rembrandtplein', R. de Vries Jr./Buffa en Zonen) en 010097003674 ('Rembrandtplein', P. Blommers en L.C. Last, ca. 1875).
- 122 *Algemeen Handelsblad*, 24 december 1856.
- 123 SA, Beeldbank, afb. 0S1M00001004537 ('Rembrandtplein 12-2, Pieter Oosterhuis).
- 124 AA, Notulen Commissie 1848-1851 (vergadering 22 november 1850).
- 125 SA, Beeldbank, afb. 10019A000836 ('Vondelpark', Jacob Olie, januari 1895). Meisjes: Ibidem, afb. 010019000900 ('Sarphatipark', Jacob Olie, 23 juli 1896).

- Mannen met petten: Ibidem, afb. 010003017572 ('Vondelpark') of afb. 010007000880 ('Vondelpark', A.T. Rooswinkel, ca.1880).
- 126 Marita Mathijssen over het beeld van Vondel in: Van Tilburg (red.), *Beelden van Amsterdam*, 92-93. SA, Beeldbank, afb. 0S1M00001002332 ('Vondelpark', 1868).
- 127 SA, Beeldbank, afb. 010007000383 ('Amsterdam. Statue de Rembrandt', Gaston Braun/Braun et Cie., 1864). Ibidem, afb. 010005000433 ('De westzijde van het Rembrandtplein', A. Jager, 1867-1872).
- 128 Thijssen, *In de ochtend van het leven*, 50.
- 129 SA, Beeldbank, afb. 010019000861 ('Thorbeckeplein 2 t/m 30', Jacob Olie, 28 maart 1896).
- 130 *Het Nieuws van den Dag*, 29 april 1895.
- 131 Van Heuven-Van Nes, Van Schaik en Spliethoff (red.), *Monumenten voor Nassau en Oranje*. Agricola, 'The Hague as the disputed showcase'.
- 132 SA, Beeldbank, afb. 010005000025 ('Dam, noordzijde', 1886).
- 133 *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1858.
- 134 Zie bijv. ook SA, Beeldbank, afb. 010097015809 ('Gedenkteeken aan den Volksgeest van 1830-1831', Van P.M. Bommel / C. Ed. Taurel, 1856) of Ibidem, afb. 010001000723 ('Naatje van de Dam', Adriaan Eversen, 1860). Zie ook het personage van schoenpoetser Isaäk bij Justus van Maurik, *Van allerlei slag*, 133-146.
- 135 SA, Beeldbank, afb. 010005000036 ('De Dam gezien naar de ingang van het Damrak', Gebr. Van Rijkom, ca. 1886 t/m 1889).
- 136 Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 29 oktober 1898. Zie ook Fabius' bijdrage aan een gemeenteraadsvergadering twee jaar eerder: *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1896. Zoals bekend moest het monument op de Dam in 1914 wijken voor de aanleg van een nieuw tramspoor.
- 137 SA, Beeldbank, afb. 010194001011 ('Rembrandtplein 19', oktober 1882).
- 138 Het is aardig om in gedachten hier een parallel te trekken met de waardering van het huidige Nationaal Monument op de Dam dat de Tweede Wereldoorlog herdenkt. De Tweede Wereldoorlog bleek een zodanig ingrijpende ervaring te zijn, dat er een grote behoefte aan gedenktekens ontstond. Na 1945 zou in Amsterdam – en de rest van Nederland – een hausse aan herdenkingsbeelden verschijnen. Ook de lokale en nationale overheid ging zich nu nadrukkelijker met de plaatsing van de monumenten bemoeien. De jaarlijks terugkerende Nationale Dodenherdenking op de Dam zorgt ervoor dat de betekenis van het Nationaal Monument sinds 1947 steeds weer in herinnering wordt gebracht – al is ook dit monument ten prooi gevallen aan eigentijdse 'balielkluivers', namelijk de beruchte Damslapers in de zomer van 1969 en 1970. (De Jong, 'Belg maakte eerste standbeelden'. Landstra (red.), *Het Nationaal Monument op de Dam*.)

- 1 Grijp (red.), *Nationale hymnen*. Zie voor het volkslied als nationaal symbool: Cerulo, *Identity designs*.
- 2 Zie Grijp, 'Inleiding'. Seelen, *Het volkslied in Nederland*. De Bruin, 'Vivat Oranje hoezee', 50.
- 3 Dit proces begon al in de achttiende eeuw: Van Dijk, 'De "stichtelijke toon" in het profane Nederlandse lied'.
- 4 Zie voor de receptie van de liederen van Jan Pieter Heije: Asselbergs, *Dr. Jan Pieter Heije*, 55-59, 115-118, 277.
- 5 DeNora, *Music in everyday life*, 32. Zie ook Whiteley, Bennett en Hawkins (red.), *Music, space and place*. Revill, 'Music and the politics of sound'. Vgl. voor negentiende-eeuws België: Hoegaerts, *Masculinity and nationhood*, m.n. 'Part II: Sounds'.
- 6 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*, 229-230. Meer breder over openbare emoties, zoals ook besproken in hoofdstuk 4: Te Velde, 'Openbare emoties'.
- 7 Grijp, 'Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, 1', 52.
- 8 De Tachtigers maakten deze stijl tot mikpunt van spot, zie o.a. de 'lofzang' *Grassprietjes van Cornelis Paradijs* door Frederik van Eeden uit 1885.
- 9 Mathijssen, 'Verzen voor vaderlanders', m.n. 7-9. Zie over Tollens: Huygens, *Hendrik Tollens*.
- 10 Grijp, 'Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, 1', 46-51.
- 11 Smelik, *Eén in lied en leven*, 146-148.
- 12 Dit streven is een internationaal verschijnsel, maar het blijft lastig om grip te krijgen op de resultaten van een dergelijk beschavingsoffensief. Zie bijv. Pasler, *Composing the citizen*. Hoegaerts, *Masculinity and nationhood*, m.n. hfst. 3.
- 13 Zie bijv. Van Dokkum, *Honderd jaar muziekleven in Nederland*. Special 'Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst 1829-2004. 175 jaar impuls en vernieuwing', *Toonkunst-Nieuws*. Tijdschrift van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, 148 (2004) 3. Van Gessel, *Een vaderland van goede muziek*. Reeser, *Een eeuw Nederlandse muziek*, 14-16. Duparc, 'De eerste openbare muziekschool te Amsterdam'. Rodenhuis, 'De muziekschool van de Maatschappij Toonkunst'. Met de zogeheten 'volksconcerten' boekte Toonkunst misschien nog wel het meeste succes: Eijssinck, "'Ten einde subsidie van de gemeente te erlangen'".
- 14 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 150-152, 156-159.
- 15 Meijssen, *Lager onderwijs in de Spiegel der Geschiedenis*. Wilkeshuis, *Meester, welbedankt!*, 97-99. Vgl. voor België: Hoegaerts, *Masculinity and nationhood*, 96-107 en 133-141. Over het hedendaagse zangonderwijs en nationaal repertoire is internationaal daarentegen wel het een en ander gepubliceerd, zie bijv. Sargeant, 'Singing the nation into being'.
- 16 SA, Toonkunst, inv.nr. 495, Rapporten betreffende de staat van het volkszangonderwijs op de scholen.

- 17 Degenhardt, *Een halve eeuw*, 113. Het jaartal van dit bezoek is helaas niet bekend.
- 18 Zie bijvoorbeeld de aubades bij Oranje-jubilea: in 1874 400 deelnemers; in 1887 4500 deelnemers; in 1890 5000 deelnemers; in 1898 1000 deelnemers.
- 19 Zie voor 1887: SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 11, Stukken betreffende de aubade, scannr. A12824000038-40 (lijsten scholen).
- 20 SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 11, Stukken betreffende de aubade, scannr. A12824000001.
- 21 'Uit de aard der zaak moet de voordracht uit het hoofd gehouden worden,' zo schreef het organiserend comité voor de aubade in 1887.
- 22 *Het Nieuws van den Dag*, 31 maart 1887.
- 23 SA, Vereniging tot Weldadigheid, inv.nr. 1930, brief zr. M. Gabriel van het St. Piusgesticht, 9 maart 1887; inv.nr. 1932, brief zusters Oude Schans, 10 maart 1887; en inv.nr. 1933, brief zr. M. Gabriel, z.d.
- 24 SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 11, Stukken betreffende de aubade, scannr. A12824000051, -53 en -59 (briefwisseling tussen comité en diverse joodse organisaties). Het comité was zich van dit probleem overigens zeker bewust, zo blijkt uit de briefwisseling met enkele Amsterdamse rabbijnen.
- 25 Zie bijv. SA, Beeldbank, afb. OS1M00001005650 (Aprilfeesten ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van koning Willem III, aubade op de Dam, 15 april 1887); OS1M00007003322 (Inhuldiging koningin Wilhelmina, 7 september 1898) en 10019A000022 (Inhuldiging van H.M. Koningin Wilhelmina, Jacob Olie, 7 september 1898).
- 26 *Algemeen Handelsblad, De Standaard, De Tijd*, 16 april 1887.
- 27 *Het Nieuws van den Dag*, 16 april 1887. *Algemeen Handelsblad, De Standaard, De Tijd*, 16 april 1887.
- 28 Emeis, *Het Paleis op de Dam*, 136-137. Zie voor de beslissing van de burgemeester in 1887: SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 11, Stukken betreffende de aubade, scannr. A12824000060.
- 29 *De Noord-Brabander*, 30 augustus 1856.
- 30 Volgens het gedenkboek versterkte de bijval het 'heiligen oogenblik', maar dit verslag verscheen pas twee jaar na de onthulling. (Van den Bergh en Hofdijk, *Gedenkboek*, 103.)
- 31 *Het Nieuws van den Dag*, 21 april 1887.
- 32 Er is wel onderzoek gedaan naar de associaties die mensen bij het horen van hun volkslied hebben, maar dan voor de beleving in het heden: Gilboa en Bodner, 'What are your thoughts'. Young (red.), *Music, popular culture, identities*.
- 33 Zie voor Amsterdam: Jacobs, *Het geluid van gisteren*. Zie in internationaal verband bijvoorbeeld: Smith, *Hearing history*. Picker, *Victorian soundscapes*.
- 34 Vgl. Hoegaerts, *Masculinity and nationhood*, 121. Over dergelijke uitvoeringen in de Belgische context: 'The fusion of the nation's past and the nation's future

that was implied in patriotic lyrics, as well as the fusion between different social strata, was thus continued through the setting of the song's performance.'

- 35 *Algemeen Handelsblad*, 2 april 1855.
- 36 *Algemeen Handelsblad*, 9 september 1858.
- 37 *Algemeen Handelsblad*, 4 mei 1863.
- 38 *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1889.
- 39 *Het Nieuws van den Dag*, 10 maart 1890.
- 40 Belder, *Op de vlakke*, 63.
- 41 *Het Nieuws van den Dag*, 2 september 1886.
- 42 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2334, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1874, indic. 1221 (brief Levie de Zwart aan B&W, 6 februari 1874). In zijn brief verwees Levie overigens nog naar een optreden van vijftienvintig jaar eerder, toen hij bij de intocht van Willem III aan de Herengracht in een boom geklommen was om daar met zijn klarinet het nationale repertoire ten gehore te brengen. De koning had volgens de muzikant hoogstpersoonlijk de stoet laten stilhouden en de eigen muziekkapel laten zwijgen, en daarmee zijn goedkeuring aan het spontane optreden gegeven.
- 43 H.H. Hartman, 'Het Volksgezag', *De Wekker*, 28 september 1872. Tegen het eind van de eeuw was aan deze praktijk nog niet veel veranderd: Van Deventer, *Het 'Wilhelmus' als Nederlandsch volkslied*.
- 44 *Het Nieuws van den Dag*, 2 september 1895.
- 45 De Britse reiziger Ralph Fell maakt rond 1800 al gewag van dit (in zijn ogen) opvallende gebruik: 'It is not sufficient, as in England, that a person slightly moves his hat, but he must take it off his head, and continue uncovered till the man is past him to whom he pays the compliment.' (Fell, *A tour through the Batavian Republic*, 185-186.) Vgl. Wood, *Door Holland*, 118, 224. Met dank aan Carolien Boender.
- 46 *Het Nieuws van den Dag*, 3 september 1895.
- 47 'Een bezoeker van 't Vondelpark', 'Een uitnemend geslaagde proef die tot navolging wekt', *De Wekker*, 25 juli 1888.
- 48 *November-liedjes. 1813-1863*. Nederlandsch-Onderwijzers-Genootschap (Amsterdam 1863).
- 49 Het oude *Wilhelmus* was zelf overigens ook een contrafact: geschreven op de melodie van het Franse spotlied *Autre chanson de la ville de Chartres assiégée par le prince de Condé* uit het midden van de zestiende eeuw. Vgl. Grijp, *Het Nederlands lied in de Gouden Eeuw*, 23, 99-104.
- 50 *Algemeen Handelsblad*, 16 mei 1865. Zie voor een andere advertentie, maar hetzelfde verschijnsel: *Algemeen Handelsblad*, 20 mei 1865.
- 51 Meershoeck, 'De stad onder toezicht', 327-331. Schilder, 'Bureau Controle', 172-173.
- 52 *Het Nieuws van den Dag*, 24 mei 1883.
- 53 *Het Nieuws van den Dag*, 3 september 1894.

- 54 *Het Nieuws van den Dag*, 26 november 1894.
- 55 *Het Nieuws van den Dag*, 10 september 1894 (Wilhelmina), 6 mei 1895 (prins Hendrik), 21 april 1896 (prinses Amalia).
- 56 *Het Nieuws van den Dag*, 29 maart 1884.
- 57 *Het Nieuws van den Dag*, 2 juni 1884.
- 58 Vgl. ook het nationalistische enthousiasme rondom het Nova Zembla-tafereel in het Panoramagebouw in 1896.
- 59 Denk hier bijvoorbeeld ook aan de inzet van het volkslied tijdens (inter)nationale sportwedstrijden of de opening van tentoonstellingen in de stad.
- 60 Een kwantitatieve analyse met behulp van de digitale krantendatabase *Delpher* levert echter nog meer problemen op. Naast de in de hoofdtekst genoemde veranderingen in omvang en verslaggeving, zijn kranten als het *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag* tot op de dag van vandaag nog steeds niet volledig gedigitaliseerd. Hierdoor is deze bron vooralsnog beperkt bruikbaar voor statistisch onderzoek. Daarbij levert het omzetten van scans naar doorzoekbare tekst onjuistheden op, waardoor de zoekmachine de zoekterm niet in het krantenartikel herkent. Om deze redenen is voor dit hoofdstuk van een dergelijke kwantitatieve analyse afgezien.
- 61 Een poging tot een kwantitatieve analyse in 2011 wijst uit dat het *Wilhelmus* tegen het eind van de eeuw prominenter aanwezig was in de verslaggeving van het *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag* dan het *Wien Neêrlands bloed*: in 1900 werd in de kranten bijvoorbeeld drie keer het *Wien Neêrlands bloed* vermeld, een keer het ‘volkslied’ en maar liefst vijftien keer het *Wilhelmus* (uiteraard zijn hier alleen de treffers in een Amsterdamse context gerekend).
- 62 Vgl. Cerulo, *Identity designs*, 135-137.
- 63 *Het Nieuws van den Dag*, 16 september 1895.
- 64 Zie bijv. *Feestboekje voor de Tweede Jaarlijksche Feestviering der Typographische Vereeniging De Nederlandsch Drukkers gevestigd te Amsterdam* (Amsterdam 1859), met maar liefst vier van de veertien teksten op de melodie van het *Wien Neêrlands bloed*. (O.a. de *Slotzang* door J. van den Berg: ‘Wien Costers bloed in de aadren vloeit / Van vreemde smet ontdaan’.)
- 65 *Het Nieuws van den Dag*, 3 juni 1890.
- 66 Voor het houden van een serenade moest officieel toestemming worden gevraagd. Dat dit lang niet altijd gebeurde, blijkt bijvoorbeeld uit een kennisgeving van eind augustus 1872, waarin de burgemeester het verbod dat in de Algemene Politieverordening was opgenomen nog eens bij de stadsbewoners onder de aandacht brengt. (SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2298, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1872, indic. 8265 (kennisgeving 26 augustus 1872)).
- 67 *Algemeen Handelsblad*, 3 maart 1866.
- 68 *Algemeen Handelsblad*, 4 maart 1875.

- 69 *Algemeen Handelsblad*, 10 oktober 1891.
- 70 *Algemeen Handelsblad*, 25 oktober 1891. De Baar, ‘Amsterdamse kwakzalvers’. Gelijksortige taferelen vonden ook plaats in bijvoorbeeld Haarlem, al werd opmerkelijk genoeg hier niet het volkslied gezongen. Zie Speet, ‘Haarlem op de been’.
- 71 Deze uitspraak is gebaseerd op een categorisering van de 129 liederen, waarvan 93 uniek, uit de periode 1850-1900 met de standaardmelodie ‘Wie Nederlands bloed’ in de Nederlandse Liederencbank van het Meertens Instituut (<http://www.liederencbank.nl>, juni 2016). Maar liefst 34 unieke liederen met deze melodie waren bedoeld als bruiloftslied. Deze zoekactie is uitgevoerd in mei 2014. Voor het *Wilhelmus* is, onder meer in verband met de verschillende melodien, een vergelijkbaar onderzoek veel lastiger te doen.
- 72 ‘Welkomstzang’, (Amsterdam, ca. 1850) Zie Nederlandse Liederencbank, Lbl MI Wouters 009 (liedblad), Wouters/Moormann, Meertens Instituut, Amsterdam.
- 73 Gebaseerd op berichtgeving in *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag*, twee neutraal-liberale kranten. De zoektermen ‘volkslied’, ‘wien neerland* bloed’ en ‘wilhelmus’ leverden in totaal dertig unieke gelegenheden in Amsterdam op (december 2015).
- 74 *Het Nieuws van den Dag*, 22 september 1892 (Cirque Belge); *Algemeen Handelsblad*, 5 oktober 1892 en *Het Nieuws van den Dag*, 14 oktober 1892 (Columbusfeest).
- 75 *Het Nieuws van den Dag*, 17 maart 1886 (*Michiel Adriaansz. de Ruijter*; 1000 schoolkinderen); 23 april 1890 (*Vuur en Strijd*).
- 76 *Het Nieuws van den Dag*, 23 april 1896. De zangeressen – Mevrouw Soulier, Juffrouw Lucien Brieux en Juffrouw Jeanne Cayot – waren bovendien zelfs met oranje sjerpen en strikken in het rood, wit en blauw getooid.
- 77 *Het Nieuws van den Dag*, 12 oktober 1898.
- 78 Het volkslied had bij deze voorstelling vermoedelijk sowieso geklonken: met grote waarschijnlijkheid had de projector namelijk de beelden van de inhuldiging van koningin Wilhelmina laten zien. Zie ook hoofdstuk 5.
- 79 Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 15 september 1885. Van de Merwe, *Gij zijt kanalje*, 31, 39.
- 80 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 195.
- 81 Ik heb dit eerder kort beschreven in: Petterson, ‘Uit volle borst voor Oranje en de roden’.
- 82 *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1894.
- 83 Zie voor een vergelijkbaar proces in België: Van Ginderachter, ‘Contesting national symbols’. Maarten Van Ginderachter laat in dit artikel ook zien hoe in België socialistische partijbesturen rond de eeuwwisseling de nationale symbolen juist omarmden, welk voorbeeld door de leden langzaam werd gevolgd. Het is overigens opmerkelijk dat in Amsterdam de katholieken in deze periode

- hun plaats in de stedelijke ruimte opeisten door het herintroduceren van de zogeheten Stille Omgang; vanwege het processieverbod uit 1848 niet minder provocerend, maar wel in stilte. (Jaspers en Margry, *Identiteit en spiritualiteit*, 49-53.)
- 84 Zie bijvoorbeeld Lidtke, *The alternative culture*, 102-135.
- 85 Zie bijvoorbeeld enkele liederen in de liedbundels van de socialistische dichter P.H. van der Wal, *De vrijheidszanger en Onder de roode vaan!*
- 86 Zo klonk een ander lied van Luitink op de wijze van *De Zilvervloot*, en ook zijn stadsgenoten Piet de Ruijter (die onder meer verantwoordelijk was voor de Nederlandse hertaling van *De Internationale*) en P.H. van der Wal dichtten hun socialistische liederen op deze melodie. Ook Heijes *O Schittrende kleuren (van Neêrlands vlag)* en melodieën als *Hollandsch lied* of *De Nederlandsche vlag* kwamen in de liedbundels terug. Rond de eeuwwisseling verscheen er tevens socialistisch repertoire op de wijze van het speciaal voor de inhuldiging van Wilhelmina vervaardigde *Kroningslied* en het populaire *De Boeren hebben overwonnen*. Zie naast de hierna genoemde bundel van Luitink en Van der Wal ook P.C. de Ruijter, *Wit en rood*.
- 87 Dit effect werd nog eens versterkt wanneer ook de tekst bewerkt werd, zoals bij het *Internationaal volkslied* van Luitink. De openingsregels moesten niet alleen op de wijze van het volkslied gezongen worden, maar vormden ook een letterlijke persiflage op het *Wien Neêrlands bloed*. (Luitink, *Werkmansliederen*, 4-5.)
- 88 Afgedrukt in: Van de Merwe, *Gij zijt kanalje*, 169.
- 89 *Het Nieuws van den Dag*, 18 april 1893. (Ibidem overige citaten.) Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 17 april 1893; *De Standaard*, 18 april 1893; *De Tijd*, 18 april 1894.
- 90 *Het Nieuws van den Dag*, 18 april 1893.
- 91 Zie ook *De Standaard*, 18 april 1895. Dit bierhuis werd gerund door de bekende socialist Abraham Reens. In 1896 werd Reens nogmaals het doelwit van oproerige én zingende Oranjevrienden, ditmaal in een café aan het Rembrandtplein (zie *Het Nieuws van den Dag*, 28 april 1896). Het café aan de Nieuwstraat was overigens ook de plek waar in 1895 de geruchtmakende fluitacties tijdens de rijtoer van generaal Jacobus Vetter werden beraamd, welke later nog eens werden herhaald tijdens bezoeken van koningin Wilhelmina aan de hoofdstad. (Zie o.a. *De Telegraaf*, 6 juni 1895. Bloemgarten, 'Abraham Reens', 12.)
- 92 *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1895.
- 93 Opnieuw rukte overigens politie uit, maar van ingrijpen leek het niet te komen. 'De politie hield zich onzijdig,' was het enige dat het *Algemeen Handelsblad* over het optreden van de autoriteiten wist te vermelden.
- 94 *Het Nieuws van den Dag*, 28 juni 1897. Zie ook *Het Nieuws van den Dag*, 17 juni 1897: 'Een enkele maal ging er eens een hoera'tje op van een groepje kijkers, dat een uitverkoren kandidaat gekozen zag, en een paar maal steeg zulk een uiting van vreugde tot rumoer en sensatie, toen een groepje jongelui van kennelijk

- anti-revolutionnaire gezindheid de onverwachte verkiezing van een “Kuyperiaan” met groot gejuich begroette, en het *Wilhelmus* aanhief.’
- 95 Zie bijv. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11 juli 1919.
- 96 *Het Nieuws van den Dag*, 7 april 1891.
- 97 Zie bijv. *De Wekker*, 25 maart 1874.
- 98 Zie bijvoorbeeld de oproep tot het samenstellen van een nieuw liedboek: ‘Alleen zulke liederen mogen opgenomen worden, die volgens opgedane ondervinding in het huisgezin en in gezelschappen gezongen worden, liederen, die in grooter of kleiner kring het burgerrecht verkregen hebben. De Vereeniging wil dus voor de keuze harer liederen ter schole gaan bij het volk [...]’ *De Wekker*, 21 september 1889. Over de Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang: ‘Zangonderwijs’, *De Wekker*, 15 december 1888. Ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum: *Algemeen Handelsblad*, 22 april 1897 en *Het Nieuws van den Dag*, 26 mei 1897.
- 99 *Het Nieuws van den Dag*, 7 april 1891.
- 100 Zie voor de teksten van Knoppers: *Het Nieuws van den Dag*, 6 december 1890.
- 101 *Het Nieuws van den Dag*, 23 april 1891.
- 102 Grijp, ‘Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, 1’, 66.
- 103 *Liedereren voor het kroningsfeest*, Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang.
- 104 *De Tijd*, 23 oktober 1898 (in memoriam).
- 105 *Algemeen Handelsblad*, 25 maart 1898. Het exacte aantal drukken is niet bekend. *De Tijd* meldde op 31 augustus 1898, vlak voor de inhuldigingsfeesten, dat op dat moment in totaal 120 duizend exemplaren van de bundel en 10 duizend losse drukken van het *Kroningslied* waren verschenen.
- 106 *De Tijd*, 31 augustus 1898.
- 107 *De Tijd*, 1 februari 1898. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 25 maart 1898.
- 108 *De Tijd*, 31 augustus 1898.
- 109 Het geluid van de stadstorens fungeerde eind negentiende eeuw nog steeds als de belangrijkste aanduiding van de tijd. Zie bijvoorbeeld een klacht over het defecte klokkenspel van de Oudekerkstoren: *Het Nieuws van den Dag*, 29 oktober 1881 of de Zuidertoren: *Algemeen Handelsblad*, 13 december 1890.
- 110 *Het Nieuws van den Dag*, 24 maart 1893. Zie ook: Wood, *Door Holland*, 53-55.
- 111 *Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad*, 15 april 1861.
- 112 Door achterstallig onderhoud aan de aansturing klonk het soms wat raar, maar ‘zij die in den omtrek van het Sophiaplein alhier wonen, kunnen de melodie welhaast droomen, daar het carillon van den Munttoren er op elk heel uur, zij het ook niet bijster duidelijk, aan herinnert.’ (*Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1892.)
- 113 Zie bijvoorbeeld het artikel van ‘K.’, ‘Onze klokkenspelen’, *Algemeen Handelsblad*, 29 oktober 1893.
- 114 *De Tijd*, 11 april 1894. ‘Als het opzettelijk geschiedde, noemen wij het hoogst

- ongepast,' zo waarschuwde de redactie de beiaardier van het Paleis voor alle zekerheid.
- 115 *Algemeen Handelsblad*, 18 juni 1898.
- 116 *Algemeen Handelsblad*, 19 juni 1898.
- 117 *Algemeen Handelsblad*, 6 augustus 1898.
- 118 Zie bijv. Kalf, 'Beelden uit het volksleven'. Warnies jr., 'Léon Warnies'. Den Boer, 'Pierement'.
- 119 J.L. van der Have, 'Boekbeschuwing', *De Wekker*, 20 november 1875.
- 120 Daarbij werd de muziek op een cilinder gestoken, wat tot gevolg had dat bij het opnieuw programmeren – het zogeheten 'versteken' – het oude repertoire verloren ging. Het is dus vrijwel onmogelijk om het draaiorgelrepertoire van vóór 1900 op systematische wijze te reconstrueren. Draaiorgels die met orgelboeken geprogrammeerd werden (zoals dat vandaag de dag nog steeds gebeurt) deden pas kort na 1900 hun intrede in Amsterdam.
- 121 Zie bijv. *Java-bode*, 30 april en 17 mei 1872. *Algemeen Handelsblad*, 21 oktober 1872.
- 122 Zie het commentaar op *De Tijd* in *Algemeen Handelsblad*, 20 juni 1872.
- 123 *De Standaard*, 5 september 1872.
- 124 Ingezonden brief van de Commissie tot samenstelling van een Nationaal Liedboek, 'Aan de onderwijzers in Nederland', *De Wekker*, 16 mei 1877. Zie ook *De Telegraaf*, 7 oktober 1894.
- 125 Hartman, 'Het Volksgezang'.
- 126 Zie bijv. *De Tijd*, 18 oktober 1897. Uit ditzelfde artikel blijkt bovendien dat orgelmannen weinig belangstelling hadden voor hun rol als volksopvoeder.
- 127 Zie bijvoorbeeld de ingezonden briefwisseling in het *Algemeen Handelsblad*, 28 en 29 april 1876. Vgl. Picker, *Victorian soundscapes*, hfst. 2 ('The soundproof study') over de orgelplaag in negentiende-eeuws Londen. Zie ook: Bijsterveld, *Mechanical sound*.
- 128 *De Tijd*, 18 oktober 1897.
- 129 *Het Nieuws van den Dag*, 19 september 1898.
- 130 *Het Nieuws van den Dag*, 7 september 1898.
- 131 *Het Nieuws van den Dag*, 23 november 1898. Al gaf een verslag in dezelfde krant vlak na de feestweek een andere indruk: 'Een goed teeken, dat liederen die kinderen op school hebben geleerd, door ouderen gezongen worden [...].'
(*Het Nieuws van den Dag*, 7 september 1898.)
- 132 Van Stelten, 'Manlief, je wilt toch niet gaan zingen?', 73-79.
- 133 In 1884 en 1885 verschenen nog vijf gelijksoortige advertenties, zie voor een variant, 'wegens werkeloosheid' te koop, bijvoorbeeld *Het Nieuws van den Dag*, 13 maart 1885.
- 134 Van Deventer, *Het 'Wilhelmus' als Nederlandsch volkslied*, 7. Van Deventer was overigens zeer pessimistisch over de mate waarin de Nederlandse bevolking de tekst van het volkslied kende.

- 1 Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje*.
- 2 Zie bijv. Van Osta, *Het theater van de staat*. Abeling, *Teloorgang en wederopstanding*. Te Velde, 'Cannadine, twenty years on'.
- 3 Een recente verkenning van orangisme 'van onderop' vormt: Te Velde en Haks (red.), *Oranje onder*.
- 4 Dit hoofdstuk is een bewerking van mijn MA-scriptie *Willemsstraat. Oranjeliefde en het ontstaan van nationaal besef in de Amsterdamse Willemsstraat, 1857-1907*. Eerdere publicaties naar aanleiding van ditzelfde onderzoek zijn: Pettersson, "'En toch viert men feest!'" . Idem, 'Een zee van vlaggen'.
- 5 De Wildt (red.), *Amsterdam en de Oranjes*, 70.
- 6 Schade, *Woningbouw voor arbeiders*.
- 7 Wagenaar, 'De dood in kaart'. Van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen*.
- 8 Beelaerts van Blokland, 'Vereeniging ten Behoeve der Arbeidersklasse 1852-1952', 51.
- 9 Bakker (red.), *Stadsatlas Amsterdam*. Vgl. *Amsterdamsche Courant*, 6 september 1903. Daarnaast herinnerden al sinds de zeventiende eeuw ook de Prinsengracht, het Prinseneiland, het Prinsenhof, de Stadhouderskade en de Binnen- en Buiten Oranjestraat de stadsbewoners aan het Huis van Oranje.
- 10 SA, Collectie A.Th. Hartkamp, inv.nr. 17, Geschiedenis van en aantekeningen over straten, pleinen, grachten, etc., alfabetisch geordend (Von-Z), indic. 3011 en 3013.
- 11 Het gedicht is te vinden ibidem, indic. 3011 (krantenknipsel 26 augustus 1857). In hetzelfde krantenartikel staat ook het gedicht voor de jongste bewoner van de straat, Hendrik Willem Luising, geboren op 28 juli 1857.
- 12 SA, Bevolkingsregister 1851-1853 (gedigitaliseerd). Het bevolkingsregister van Amsterdam is pas vanaf 1850 op consequente wijze bijgehouden, maar dan nog ontbreken er soms gegevens of personen.
- 13 Steekproef gebaseerd op de beroepen van de 'hoofden huishouden' in het bevolkingsregister van 1874.
- 14 De nuance bleek overigens uiteindelijk aan weinig stadsbewoners besteed: Ligthart, *Jeugdherinneringen*, 190. Meer over Oranjeliefde in Wijk C: Verhoeven, 'Stedelijk leven in een stroomversnelling', 420.
- 15 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1685, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1857, indic. 12584 (brief J. Mens e.a. aan B&W, 14 augustus 1857).
- 16 SA, Kabinet Burgemeester, inv.nr. 48, Rapporten van de hoofdcommissaris van politie aan de burgemeester 1857, indic. 220 (rapport van den 7e op den 8e augustus 1857). Aanvankelijk was de juiste spelling 'Willemstraat', pas na 1918 werd de straatnaam officieel met dubbel 's' geschreven.
- 17 SA, Pamflettencollectie 1857, indic. 3.3 (Anoniem, *Adres van dankzegging van de bewoners der Willemstraat aan den E.A. Heer Burgemeester en den E.A. Raad der stad Amsterdam*).

- 18 Bakker en De Baar, 'Oranjevrienden en oproerkraaiers'.
- 19 Bank, 'Feesten en beelden van het vaderland'.
- 20 SA, Commissie 25-jarig regeringsjubileum, inv.nr. 7, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken ('Aan de ingezetenen van Amsterdam', januari 1874).
- 21 De Baar en Van Melle, 'Sporen van Oranje in Amsterdam'. Zie ook de voorbeelden verderop in dit hoofdstuk.
- 22 *Algemeen Handelsblad*, 3 april 1887.
- 23 Over de rol van familiebanden in het creëren van buurtnetwerken, zie: Borchert, 'Urban neighbourhood and community', 620. Zie ook p. 622, over de rol van voortrekkers zoals Jacobus binnen een straat- of buurtnetwerk. De positie van Jacobus Mens doet overigens sterk denken aan die van de Utrechtse Jacoba Schoonheim, beter bekend als 'Oranje Ka', in Wijk C. De Jordaan kende naast Jacobus bijvoorbeeld ook Chrisje van der Woude, die een paar straten verderop de Oranjeliefde in ere hield.
- 24 Op de akte van ondertrouw (18 augustus 1804) van de ouders van Jacobus staat vermeld dat zijn vader in de Slijpersgang aan de Goudsbloemgracht woonde. Het is zeer waarschijnlijk dat Jacobus hier een jaar later ook geboren is. Op zijn eigen huwelijksakte (17 augustus 1825) wordt geen adres – maar wel het beroep 'behangselddrukker' – genoemd.
- 25 Meijer jr., 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranje-feest', 262. Van Maurik, *Toen ik nog jong was*, 33.
- 26 Oosterhout, *Het Palingoproer(?)*, 5.
- 27 SA, Vereeniging arbeidersklasse, inv.nr. 5, Notulen van de bestuursvergadering 1854-1858 (vergaderingen 7 augustus en 7 oktober 1854) en inv.nr. 6, Notulen van de bestuursvergadering 1857-1865 (vergaderingen 6 april 1859 en 4 mei 1859). Schade, *Woningbouw voor arbeiders*, 73.
- 28 De aanvragen voor 1858 en 1863 zijn bewaard gebleven als document of aantekening in de agenda (lemma 'Festiviteiten') van SA, Algemene Zaken, inv.nr. 6122, Trefwoordenindex 1858, en inv.nr. 6127, Trefwoordenindex 1863. Voor de overige jaren zijn er ook agenda's beschikbaar in dit archief, maar elders zijn de verzoeken beter te reconstrueren. De aanvragen voor 1872 en 1898 zijn bewaard gebleven in SA, Politie, inv.nr. 616, Ingekomen stukken letter M 1872, indic. 3227 en inv.nr. 4488, Stukken betreffende de inhuldigingsfeesten van koningin Wilhelmina (register Kroningsfeesten, 1898). De samenstelling van de commissie voor 1874 is te vinden in de *Amsterdamsche Courant* van 12 mei 1874. De aanvragen voor 1887 zijn te vinden in *Het Nieuws van den Dag* van 9 maart 1887.
- 29 De echtgenote van Jan Jongbloed jr., Hendrika Gesina Wardenaar, was geboren in 1853 als dochter van Hendrika Mens (geboren in 1829) en een onbekende vader. Haar moeders echtgenoot Jacobus Bartholomeus Wardenaar erkende Hendrika Gesina bij het huwelijk op 2 maart 1853 als zijn kind.
- 30 Zie bijvoorbeeld enkele verzoeken uit 1863: SA, Algemene Zaken, inv.nr. 6127,

- Trefwoordenindex 1863 (aantekeningen onder lemma ‘Festiviteiten’). Niet alle correspondentie is bewaard gebleven; in sommige gevallen rest alleen de naam en het adres van de aanvrager, plus een samenvatting van het rekest.
- 31 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1753, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1858, indic. 14117 (brief J. Mens aan B&W, 27 juli 1858).
- 32 Vgl. Van Ginderachter, ‘Public transcripts of royalism’.
- 33 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2285, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1872, indic. 2203 (rekest ingekomen 5 maart 1872). Vgl. het rekest van de bewoners van de Marnixstraat, deel Westerstraat tot Brouwersgracht in 1898: SA, Algemene Zaken, inv.nr. 3219, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1898, indic. 10013 (rekest C. Mina, 26 mei 1898).
- 34 Zie bijvoorbeeld de ingezonden brief in *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1858. Vgl. Meijer, ‘Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest van 1872’, 261.
- 35 SA, Commissie volksvermaken 1863, inv.nr. 37, Presentexemplaar *Buitengewone Amsterdamsche Courant*. De brief van Mens is afgedrukt in: Anoniem, *Oranje-vonken*, 5.
- 36 Meijer, ‘Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest’, 271.
- 37 SA, Commissie volksvermaken 1863, inv.nr. 37, Presentexemplaar *Buitengewone Amsterdamsche Courant*.
- 38 *Het Nieuws van den Dag*, 13 april 1887. Vgl. SA, Beeldbank, afb. OS1M00001005837 (Aprilfeesten ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van koning Willem III. Ingang Willemsstraat, Henri de Louw, april 1887).
- 39 Van Eijnatten, ‘Oranje en Nederland zijn één’, 14.
- 40 Met name de vereniging ‘Tot Heil des Volks’ was zeer actief in de straat, zie Dubois en De Jong, *Aan de minste van Mijn broeders*. Vgl. ook Houkes, *Christelijke vaderlanders*, o.a. 63-70. Voor een overzicht van beschavingsbewegingen in de Jordaan: Werkman, *De Jordaan*, 37-38.
- 41 *Het Nieuws van den Dag*, 13 april 1887. Geertruida Mens was overigens een oud-leerlinge van de bewaarschool van Tot Heil des Volks in de straat.
- 42 *Amsterdamsche Courant*, 12 mei 1874.
- 43 SA, Pamflettencollectie 1872 (Anoniem, *Rapport der jury*).
- 44 SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 12, Stukken betreffende de jury, scannr. 2 (‘Aan het Uitvoerend Comité voor de April-feesten 1887’).
- 45 Ibidem.
- 46 Anoniem, *Volledige officiële feestgids*, 3.
- 47 Teleurstelling spreekt bijvoorbeeld duidelijk uit de brief van ene Reijngat aan het comité: SA, Uitvoerend Comité Aprilfeesten, inv.nr. 12, Stukken betreffende de jury, scannr. 22 en 23 (brief M. Reijngat aan J. Gosschalk, 16 april 1887).
- 48 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 7082, Stukken betreffende de voorbereidingen van bezoeken van koning Willem III (brief 12 april 1887). Vgl. onder hetzelfde nummer ook de brieven van bijvoorbeeld de bewoners van de Egelantiers-

- dwars-, Tuin- en Anjelierstraat, 9 april 1887; of de bewoners van de Zwanenburgerstraat, 14 april 1887.
- 49 Ibidem (brief van F.G. Mellink Pz., 16 april 1887). Deze opmerkingen hielden tevens verband met de gebeurtenissen tijdens het Palingoproer in 1886, zie verderop.
- 50 Zie voor het sociale aspect: Calhoun, 'Community'. Garrioch en Peel, 'Introduction'.
- 51 Vgl. Faure, 'Le local', 493: 'Le quartier populaire a pu être défini par un géographe comme "l'espace de l'interconnaissance", c'est-à-dire là où chaque habitant connaît et fréquente le plus de monde, en quelque sorte l'environnement résidentiel reconnu.' Overigens moeten we dit gemeenschapsgevoel niet romantiseren; hiernaast bleef in veel gevallen ook een privésfeer bestaan: Faure, 'Local life in working-class Paris'. Zie ook: Klein Kranenburg, '*Samen voor ons eigen*', bijv. 100-107.
- 52 Historisch onderzoek naar dergelijke buurtgemeenschappen in Nederland is opvallend beperkt. Een goed en recent voorbeeld biedt het onderzoek van Diederick Klein Kranenburg naar de Haagse Schilderswijk in de twintigste eeuw (Klein Kranenburg, '*Samen voor ons eigen*', zie hier p. 9-14 voor enkele historiografische opmerkingen). Vgl. voor Rotterdam: Blokland-Potters, '*Wat stadsbewoners bindt*'. Een klassiek voorbeeld uit de internationale literatuur is Elias en Scotson, '*The established and the outsiders*'. Zie ook: Borchert, 'Urban neighbourhood and community'. Bramwell, 'Public space and local communities'.
- 53 De verhouding tussen traditionalisme-modernisme is in veel van de hierboven genoemde literatuur een aandachtspunt. Een goed overzicht van deze problematiek biedt Lis en Soly, 'Neighbourhood social change'.
- 54 Witkamp, 'Amsterdamsche tooneelen', 387. *De Amsterdammer*, 22 april 1900.
- 55 Anoniem, '*Oranje-vonken*', 8. Alberdingk Thijm, '*Een weinig Amsterdamsche kritiek*', 3.
- 56 Anoniem, '*Oranje-vonken*', 8.
- 57 Meijer, 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest', 270.
- 58 Ibidem, 263.
- 59 Ibidem.
- 60 Wallet, 'De Joodse Oranjemythe'. Idem, 'Tobias Tal en het ontstaan van de Joodse Oranjemythe'.
- 61 Witkamp, 'Amsterdamsche tooneelen', 388-389. Opmerkelijk in dit verhaal is overigens dat de Willemsstraters hier spraken van een collectieve identiteit als 'stadgenooten', dus Amsterdammers.
- 62 Anoniem, '*Oranje-vonken*', 7.
- 63 Meijer, 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest', 262.
- 64 Anoniem, '*Oranje-vonken*', 7.
- 65 Ibidem, 7-9.

- 66 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2287, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1872, indic. 2853 (brief L.J. Kleijn aan burgemeester, 22 maart 1872).
- 67 Anoniem, *Oranje-vonken*, 7.
- 68 Van Oosterom, 'Gelukkig het volk'.
- 69 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1754, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1858, indic. 14522 (extract uit het deliberatieboek van heeren Burgemeester en Wethouders, 29 juni 1858).
- 70 SA, Collectie A.Th. Hartkamp, inv.nr. 17, Geschiedenis straten, pleinen, grachten (Von-Z), indic. 3011 en 3012 (krantenknipsel 26 augustus 1857). Vgl. ook de herdenking van de inwijding in 1858: SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1753, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1858, indic. 14117 (brief J. Mens aan B&W, 27 juli 1858).
- 71 Westermann, Verweegen en Coers zouden overigens ook de leiding nemen in de organisatie van de volksspelen in 1863.
- 72 *Het Nieuws van den Dag*, 26 april 1912 (overlijdensbericht).
- 73 SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 6, Briefje van eenige meisjes geteekend C.H.- A.G.- enz.
- 74 Voor de jaren 1858, 1863 en 1874 is een lijst bewaard gebleven met daarop de namen en adressen van de deelnemers aan de volksspelen. Voor 1858: SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 23, Lijsten van Heeren Commissarissen van Politie. Voor 1863: SA, Politie, inv.nr. 632, Ingekomen stukken letter M 1863, indic. 283P (lijsten per wedstrijdonderdeel). Voor 1874: SA, Commissie 25-jarig regeringsjubileum, inv.nr. 15, Diverse stukken ('Nominatieve staat der personen aan wien kaarten zijn afgegeven voor de Volksspelen op 13 Mei 1874'; politiesectie 5). Kranten publiceerden na afloop van de spelen wel overzichten van de prijswinnaars, maar het is haast ondoenlijk om te achterhalen wie van deze honderden namen in de Willemsstraat woonden.
- 75 SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 29, Kort verslag der volksvermaken. Zie bijv. ook: SA, Commissie volksvermaken 1863, inv.nr. 30, Feestlied.
- 76 SA, Collectie A.Th. Hartkamp, inv.nr. 17, Geschiedenis straten, pleinen, grachten (Von-Z), indic. 3012 (krantenknipsel 26 augustus 1857). SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 26, Originele Lijsten van Commissarissen omtrent den uitslag der wedstrijden op het terrein Funen en inv.nr. 27, Uitslag der verschillende wedstrijden op beide terreinen en inv.nr. 30, *Amsterdamsche Courant* van 7 sept. 1858. SA, Commissie volksvermaken 1863, inv.nr. 36, Gedrukte lijst van den uitslag der wedstrijden op de drie terreinen uitgegeven door de Redactie van de Amsterd. Courant.
- 77 SA, Commissie volksvermaken 1858, inv.nr. 29, Kort verslag der volksvermaken.
- 78 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1756, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1858, indic. 15518 (brief bewoners Botermarkt aan burgemeester, z.d.).
- 79 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 1758, Ingekomen en minuten van uitgaande stuk-

- ken 1858, indic. 16082 (brief P.J. van Staaden e.a. aan B&W, z.d.). Vgl. het verzoek van L. van Wouw, woonachtig bij de Raambarrière: SA, Algemene Zaken, inv.nr. 6122, Trefwoordenindex 1858 (enkel vermelding onder indic. 15441).
- 80 SA, Pamflettencollectie 1858, indic. 3.3 (Anoniem, *Eerbiedig rekwest aan de edel achtbare heeren der gemeenteraad*).
- 81 SA, Politie, inv.nr. 612, Correspondentie Letter M 1863, indic. 276 (mededeling 4 november 1863).
- 82 Ibidem, indic. 286 (brieven Tuinstraat en Dam, mededeling resp. 7 en 8 november 1863).
- 83 Van der Meulen, *Koning Willem III* laat zien dat Willem III zich aanvankelijk regelmatig met staatszaken bemoeide (zie bijv. p. 223-279 voor zijn inspanningen tijdens de eerste jaren van zijn koningschap), maar na 1868 langzaam van het politieke toneel verdween (hfst. 7 en 8).
- 84 Van Osta, *Het theater van de staat*. Abeling, *Teloorgang en wederopstanding*.
- 85 Wilterdink, “‘Leve de republiek!’”, 141. De houding van de Amsterdamse socialisten ten opzichte van het koningshuis bleef overigens lange tijd ambivalent, zie bijvoorbeeld het beroep van Klaas Ris op de koning in 1872: Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 124.
- 86 Vermeeren, ‘*Oh fiere koningsloot*’.
- 87 Deze zogeheten Oranjefurie is uitgebreid beschreven in: Bos, *Willem III*. De nadruk in deze uitgave ligt echter op de brochure en de socialistische beleving van de ongeregelde heden in februari 1887.
- 88 Anoniem, *Uit het leven van Koning Gorilla*, 3, gereproduceerd in: Bos, *Willem III*.
- 89 Geciteerd bij: Bos, *Willem III*, 54.
- 90 *Recht voor Allen*, 26 februari 1887 (gereproduceerd als: Anoniem, ‘De Oranje Vrienden te Amsterdam’). Oosterhout, *De socialisten-slachting*, 1. Kluyt en Van der Laan, *In de Amsterdamsche Jordaan*, 95 en 135.
- 91 *Algemeen Handelsblad*, 23 februari 1887.
- 92 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2717, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1887, indic. 3983 (brief K.A. Bos aan gemeenteraad, 7 maart 1887).
- 93 *Amsterdamsche Courant*, 22 februari 1887. Dergelijke persoonlijke aanvallen kwamen in de volgende maanden ook op andere plekken in de stad voor, vgl. bijvoorbeeld de incidenten op 19 februari, 16 maart, 13 april en 15 augustus 1887 in: De Roever, *Amsterdamsch jaarboekje*, 1887.
- 94 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2720, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1887, indic. 7329 (rapport hoofdcommissarissen Steenkamp en Van Doesburgh, 15 maart 1887; voorval op 22 februari 1887).
- 95 Ibidem (rapporten politiepersoneel; agent J. Jong).
- 96 Dekker, *Holland in beroering*. Vgl. Borchert, ‘Urban neighbourhood and community’, 623-628. De rol van publiek geweld als geaccepteerde vorm van conflictbeslechting onder lagere sociale klassen is uitgebreid onderzocht in Vrints, *Het theater van de straat*.

- 97 De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 64. Fuchs, *Amsterdam, een lastige stad*, 83-94. Oosterhout, *Het Palingoproer(?)*. *Algemeen Handelsblad*, 27 juli 1886. *Het Nieuws van den Dag*, 28 juli 1886 en 2 augustus 1886.
- 98 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 152-155 (Willemsstraat, Bikkerseiland, Bierkade, Jonker- en Ridderstraat, Foelie- en Batavierstraat, Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg).
- 99 Polak, *Amsterdam die groote stad*, 247-248.
- 100 Vgl. Oosterhout, *De socialisten-slachting*, 8.
- 101 Dekker, *Holland in beroering*, 60-64. Het ging in de Amsterdamse volkswijken niet zo ver dat er georganiseerde jeugdbendes waren, zoals Klein Kranenburg, 'Samen voor ons eigen', 94-98 bijvoorbeeld voor de Haagse Schilderswijk in de twintigste eeuw laat zien. Vgl. ook Vrints, *Het theater van de straat*, 156-158.
- 102 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2720, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1887, indic. 7329 (proces-verbaal, afschrift 119a).
- 103 Ibidem (proces-verbaal, afschrift 135-2).
- 104 Ibidem (proces-verbaal, afschrift 135-1).
- 105 Ibidem (proces-verbaal, afschrift 135-3).
- 106 Ibidem (proces-verbaal, afschrift 135-4).
- 107 *Het Nieuws van den Dag*, 25 februari 1887.
- 108 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 2720, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1887, indic. 7329 (rapport hoofdcommissarissen Steenkamp en Van Doesburgh, 15 maart 1887; voorval op 23 februari 1887).
- 109 *Het Nieuws van den Dag*, 24 februari 1887.
- 110 *Amsterdamsche Courant*, 23 februari 1887.
- 111 De Roever, *Amsterdamsch jaarboekje*, 21 en 22 februari. Vgl. De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 84.
- 112 *Amsterdamsche Courant*, 24 februari 1887.
- 113 Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 23 februari 1887 en 11 april 1887. *Amsterdamsche Courant*, 23 februari 1887.
- 114 SA, Pamflettencollectie 1886, indic. 4.6 (*Het volksoproer te Amsterdam in juli 1886 (overgenomen uit het Utr. Prov. en Stedelijk Dagblad)*); boekje met krantenknipsels, uit de nalatenschap van C.W. Wagenaar). Vgl. *Amsterdamsche Courant*, 30 juli 1886.
- 115 Zie voor afwijkende noties van orde ook Vrints, *Het theater van de straat*, 96-102.
- 116 *Het Nieuws van den Dag*, 23 augustus 1886.
- 117 *De Amsterdammer*, 17 april 1887.
- 118 Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*, 121-161.
- 119 Dekker, 'De Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak'.
- 120 Van Osta, *Het theater van de staat*, m.n. hfst. 2 en 3. Bank, 'Feesten en beelden van het vaderland', 21-32. Abelings, *Teloorgang en wederopstanding*, m.n. hfst. 4 en 5.

- 121 Een mooie analyse hiervan is te vinden bij Stieber, 'Paths of empowerment', 113-118.
- 122 Rössing, *Huldeblijk*, 11-12. De Oranjevriendenkring heeft (voor zover bekend) geen eigen archief nagelaten.
- 123 SA, Beeldbank, afb. 010097015172 ('Willemsstraat 94-110, Vergaderkamer Oranje Vriendenkring in de gang 't Klooster', J.M.A. Rieke, 1898).
- 124 Zie bijv. *Algemeen Handelsblad*, 23 april 1895 (over vergadering bezoek Wilhelmina in 1895). Of: Rössing, *Huldeblijk*, 12-13 (over oefenen voor aubade).
- 125 SA, Archief van de familie Van Lennep en aanverwante families, inv.nr. 648, Knipsels over de kroningsfeesten in 1898 (krantenknipsel 28 september 1897).
- 126 De Vries, 'Een eeuw vol gezelligheid'. Te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit'. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*.
- 127 Rössing, *Huldeblijk*, 2-15.
- 128 De andere twee leden van het dagelijks bestuur woonden verder weg, in de Marnixstraat en op de Kadijk.
- 129 Rössing, *Huldeblijk*, i-v (ongenummerde eerste pagina's). Deze niet-orangistische verenigingen hadden alle een protestants-christelijke signatuur en pasten goed in het plaatje van de protestantse Oranjevrienden. Het functioneren en de precieze achtergrond van al deze clubs is echter lastig te achterhalen; eventuele archieven zijn niet bewaard gebleven.
- 130 Brief van 15 september 1896, gereproduceerd in: Van Leeuwen en Stofberg, *De Gouden Koets*, 177.
- 131 Van Leeuwen en Stofberg, *De Gouden Koets*, 41-42.
- 132 Brief van 15 december 1897, gereproduceerd in: Ibidem, 178.
- 133 De namen staan vermeld op het voorblad van: Rössing, *Huldeblijk*. Hoe de samenwerking tussen het dagelijks bestuur en dit erecomité precies verliep, is niet bekend.
- 134 Van Leeuwen en Stofberg, *De Gouden Koets*, 39, 50. Tak, 'De Gouden Koets': 'Of dit denkbeeld in de Willemstraat, of het aan de Heerengracht bij een der eere-comité-leden, of het in de werkplaatsen van de Gebroeders Spijker is ontstaan, ik weet het niet.' (Afgedrukt in: Van Leeuwen en Stofberg, *De Gouden Koets*, 187-188.)
- 135 Hermans, *De Gouden Kwartjeswagen*.
- 136 Rössing, *Huldeblijk*, 52.
- 137 Ibidem, 56.
- 138 SA, Collectie A.Th. Hartkamp, inv.nr. 17, Geschiedenis straten, pleinen, grachten (Von-Z), indic. 3013 t/m 3015 (krantenknipsels 23, 24, 26 en 27 augustus 1907).
- 139 *Het Nieuws van den Dag*, 26 augustus 1907. In 1882 wordt het vijftienvigjarig jubileum van de straat nog wel gevierd, zie: *Algemeen Handelsblad*, 25 augustus 1882.
- 140 Zie bijv. H. Brugmans in: *De Amsterdammer*, 15 november 1924. Vgl. Lis en Soly, 'Neighbourhood social change'.

- 141 Zie bijv. SA, Politie, inv.nr. 4488, Stukken betreffende de inhuldigingsfeesten van koningin Wilhelmina (diverse Regelingen van Dienst). Zie ook de beschrijving van de – teleurstellende – versieringen in de straat in 1901: *De Amsterdammer*, 17 maart 1901.

‘VELE KLEINEN MAKEN ÉÉN GROOTE’: DE BOERENORLOGEN

- 1 Zie bijvoorbeeld de opmerkingen in het artikel ‘Het tractaat met de Transvaalsche Boeren’ in de *Amsterdamsche Courant*, 9 februari 1881. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 13-24. Idem, ‘Uit het diensthuis geleid’.
- 2 Het belangrijkste voorbeeld hiervan is het adres ‘Aan de Britsche Natie’ van de Utrechtse hoogleraar Pieter Harting. Dit adres verscheen op 23 december 1880 in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* en werd binnen drie weken door 6082 Nederlanders ondertekend. (Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 24-29.)
- 3 Zie o.a. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*. Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 63-88, 163-181.
- 4 Ibidem. Zie voor Abraham Kuyper en Zuid-Afrika: Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*. Zie voor propaganda: Kuitenbrouwer, *War of words*.
- 5 *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1881.
- 6 *Algemeen Handelsblad*, 4 maart 1881 (ingezonden brief).
- 7 Janse, *De afschaffers*, 54-57. Zie ook De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’. Over de meeting als (internationaal) politiek actiemiddel zie: Faure, ‘The public meeting movement in Paris from 1866 to 1870’ (vooral over recht op verzameling). Vernon, *Politics and the People*, 208-230. Cossart, *Le meeting politique*. Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, dl. II, hfst. 3.
- 8 Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 58, 117-119, 134-139. Janse, *De afschaffers*, 149-152, 300.
- 9 Zie Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 293.
- 10 Wennekes, *Het Paleis voor Volksvlijt*.
- 11 *Algemeen Handelsblad*, 7 maart 1881; *Het Nieuws van den Dag*, *Amsterdamsche Courant* en *De Tijd*, 8 maart 1881. De citaten in de volgende alinea zijn tevens afkomstig uit deze edities.
- 12 Welskopp, *Das Banner der Brüderlichkeit*, 306.
- 13 *Handelingen Tweede Kamer*, 4 en 7 maart 1881 (resp. 54ste en 55ste zitting).
- 14 Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 79-82. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 24-29.
- 15 De Haan en Te Velde, ‘Vormen van politiek’, 169, 179-185.
- 16 *Algemeen Handelsblad*, 7 maart 1881. Alle volgende citaten van de sprekers op de meeting zijn afkomstig uit deze editie, tenzij anders aangegeven.
- 17 Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*.

- 18 *Algemeen Handelsblad*, 7 maart 1881. *Het Nieuws van den Dag*, 8 maart 1881.
- 19 *De Tijd*, 8 maart 1881.
- 20 Wel prees Kuyper in de editie van twee dagen later de eensgezinde opstelling van de andere kranten: ‘Er zijn dan toch nog snaren, die in aller hart tegelijk kunnen trillen.’
- 21 Vlg. met moderne meetings: Adams, ‘Public meetings and the democratic process’.
- 22 De Vries, *Electoraat en elite*, 17-20 (cijfers p. 20, tabel I.2: jaar 1880). Amsterdam kende een census van 56 gulden voor het kiesrecht voor de gemeenteraad en 112 gulden voor het kiesrecht voor de Tweede Kamer en Provinciale Staten; het betrof hier de hoogste censusdrempel van Nederland. Het aantal kiesgerechtigden als percentage van de gehele bevolking bedroeg in 1880 1,42 procent voor Amsterdam en 3,95 procent voor geheel Nederland. De grondwetswijziging van 1887 leidde overigens tot een aanzienlijke verruiming van het electoraat.
- 23 *Algemeen Handelsblad*, 7 maart 1881.
- 24 *Het Nieuws van den Dag* en *Amsterdamsche Courant*, 8 maart 1881.
- 25 *De Tijd*, 8 maart 1881.
- 26 Jansons optreden bleek na de meeting voor een van de leden van het Sloter Transvaalcomité overigens reden om op te stappen. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 9 maart 1881.
- 27 Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 103-109. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 8 maart 1882.
- 28 *Algemeen Handelsblad*, 11 maart 1882. Zie voor cijfers omtrent de emigratie naar Zuid-Afrika: Ploeger, *Nederlanders in Transvaal 1850-1950*. Schutte, *De Hollanders in Krugers republiek, 1884-1899*, 43-47.
- 29 Ploeger, *Nederlanders in Transvaal*, 17. Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 108-109. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 113-114. Het nageslacht van Janson heeft een Facebook-pagina voor hun voorvader(en) opgezet: <https://nl-nl.facebook.com/pages/Familie-Janson/188075848042290> (juni 2016).
- 30 *Het Nieuws van den Dag*, 8 maart 1881.
- 31 Wormser, *Een man uit en voor het volk*, 39.
- 32 *Ibidem*, 154.
- 33 Van Helden, ‘De “kleine luyden” van Abraham Kuyper’. Zie ook Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 90: ‘Kuyper was zich bewust van de risico’s van het enthousiasme van de menigte.’
- 34 Kuyper, *Plancius-rede*, 10-11. Zie ook de verwijzing in voetnoot 69 bij Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 82. Interessant detail is overigens dat Kuyper in zijn rede het enthousiasme voor de Boerenzaak vergelijkt met het ontbreken van publieke geestdrift voor de strijd in Atjeh. Hoewel de oorlogen in Nederlands-Indië een aantal jaar later wel degelijk op publieke belangstelling konden rekenen, was de plotselinge en heftige betrokkenheid bij de Boeren inderdaad opmerkelijk te noemen.

- 35 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 100. Zie voor deze discussie in liberale kring, met betrekking tot de Boerenoorlog; Idem, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 73-74.
- 36 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 89.
- 37 Zie ook Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*.
- 38 Den Boer, *Omwille van winter en watersnood*, 47-58.
- 39 Zie bijvoorbeeld de collecte binnen calvinistische kring voor steun aan het Engelse leger in verband met de religieuze twisten in Ierland: Boersma, “Yrelandsche traenen” gedroogd”, 216-220. Vgl. international Grell, *Brethren in Christ*, m.n. 229-248.
- 40 Voor de geldinzameling ten tijde van de Eerste Boerenoorlog zie de oproepen in de krant, bijvoorbeeld *Amsterdamsche Courant*, 1 februari 1881 (pleidooi Hoofdcomité) of 3 februari 1881 (advertentie Oranjekruis Amsterdam). Een – gedeeltelijk – overzicht van de inzameling is bewaard gebleven in het archief van het Hoofdcomité: ZAH, HC, inv.nr. 42, Lijsten van ingekomen giften en bijdragen 1881. Verdere gegevens over de opbrengst van de geldinzameling tijdens de Eerste Boerenoorlog zijn verspreid over een verscheidenheid aan andere bronnen, bijvoorbeeld overzichten van donaties zoals afgedrukt in kranten en de (vaak verloren gegane overzichten van) inkomsten bij andere, lokale Transvaalcomités.
- 41 Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 79 (CNBC, 2 miljoen gulden) en 91 (NZAV, 1,5 miljoen gulden).
- 42 Deze paragraaf is gebaseerd op de bewaard gebleven storting en correspondentie in: ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (bijdragen uit Amsterdam, 1899-1902). Alle hierna vermelde namen en bedragen zijn afkomstig uit deze – ongeordende – correspondentie, tenzij anders vermeld. Wanneer er uitdrukkelijk uit deze correspondentie wordt geciteerd, is waar mogelijk de datum van het betreffende document in de voetnoot aangegeven.
- 43 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief J. Bremer, 10 november 1899).
- 44 SA, Politie, inv.nr. 626, Correspondentie Letter M 1899, indic. 1449 (interne correspondentie politie, 8 november 1899).
- 45 *De Tijd*, 1 november 1899. SA, Politie, inv.nr. 626, Correspondentie Letter M 1899, indic. 1424 (diverse correspondentie B&W en gemeente, administratief proces-verbaal 20 november 1899).
- 46 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief S. Slooten, z.d.; waarschijnlijk november 1899). Slooten was in 1893 zijn loopbaan als armbezoeker begonnen en promoveerde later tot hoofd van de eerste afdeling van het Burgerlijk Armbestuur van Amsterdam. Bij zijn 25-jarig jubileum in 1918 werd vermeld dat hij tevens werkzaam was (geweest) als secretaris van het bevolkingsregister van de Nederlands Hervormde Gemeente, hoofdbestuurder van de Christelijke Militaire Bond, secretaris van de Amsterdamse Christelijke Oranjevereniging, en redacteur van de *Oranjeklok*, het maandblad van de Commissie van Bijstand van de Wijkarbeider N.H. Gemeente in buurt YY.

- 47 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief S. Ledel, 25 oktober 1899).
- 48 ZAH, EM, inv.nr. 111, Stukken betreffende geldzendingen t.b.v. concentratiekampen (aanplakbiljet).
- 49 De opdrachtgever van het pand (en wellicht ook de eigenaar van de sigarenwinkel) was de 46-jarige, uit Rotterdam afkomstige Johanna Maria van Kelckhoven, weduwe van Cornelis François van der Dusse, die een café aan de Dam had gerund. Over de achterliggende motivatie van de verwijzing naar de strijd in Zuid-Afrika is niets bekend; wel voegde de gevel van deze winkel op een nieuwe manier een verwijzing naar de Boerenoorlogen toe aan het Amsterdamse straatbeeld. Zie: http://www.amsterdamsegrachtenhuizen.info/grachten/hgo/hgo3/hg13243a/?tx_sbtabs_pi1%5Btab%5D=0 (juni 2016). Deze locatie wordt overigens ook afgebeeld op de voorzijde van dit boek; het kenmerkende sigarenmagazijn was bij het maken van deze foto echter nog niet gebouwd.
- 50 *Het Nieuws van den Dag*, 25 september 1901 (Wagner, Clautz). *Algemeen Handelsblad*, 1 en 9 oktober 1901 (Nieuw Engeland).
- 51 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief G.B. Lestrade, 1 februari 1902).
- 52 Ibidem (kaart J.P. Smit, 24 november 1899).
- 53 Ibidem (brief J.O. van Nek, 19 oktober 1899).
- 54 *Rapport van de Commissie tot ondersteuning der werkloze diamantbewerkers*. Zie voor negatieve reacties van stadsbewoners: *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1900.
- 55 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief J. Kruijver, 24 oktober 1899).
- 56 Citaten uit *Het Nieuws van den Dag*, 28 augustus 1899.
- 57 *De Tijd*, 25 augustus 1899.
- 58 SA, Politie, inv.nr. 626, Correspondentie Letter M 1899, indic. 1093 (politieverslag vergadering). Inventarisnummer 1154 is het verslag van een socialistische vergadering op 7 september 1899 in Frascati, waar deze kwestie door Louis Hermans werd besproken: ‘Genoemde spreker [Hermans] kwam in hoofdzaak hierop neer dat alle sympathie betoond in de Transvaalsche kwestie als egoïsme kon worden beschouwd en dat degenen die zoozeer ijverden voor de vrijheid in Transvaal allereerst moesten zorgen voor vrijheid in eigen land.’ Het gold hier niet alleen de koloniën, maar ook de leefomstandigheden van de Nederlandse arbeider. Overigens prezen volgende sprekers weer de betrokkenheid van Britse socialisten en geestverwanten in Transvaal bij het verzet tegen de oorlog.
- 59 *De Tijd*, 27 augustus 1899.
- 60 *De Telegraaf*, 26 augustus 1899. SA, Politie, inv.nr. 626, Correspondentie Letter M 1899, indic. 1093 (politieverslag vergadering) vermeldt overigens dat na afloop ‘van manifesteeren geen sprake was’.
- 61 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 182-187.
- 62 Advertenties voor het Boer- en Rooinekspel, uitgegeven door de Gebroeders

- Koster, verschenen begin 1900 bijvoorbeeld in *Het Nieuws van den Dag*, 16 februari 1900.
- 63 ZAH, NZAV III, inv.nr. 42 (brief J. Kruijver, 24 oktober 1899).
- 64 Ibidem (brief S. Hoofiën, 1 oktober 1899).
- 65 Zie bijv. ibidem (brief S.J.M.-V.D.P., 19 november 1901).
- 66 *Het Nieuws van den Dag*, 2 november 1899. Ruim een jaar later, tijdens het bezoek van president Paul Kruger aan de stad, trok een groep van zo'n zestig jongens met de vlaggen van Transvaal en Oranje Vrijstaat over de Dam door de Kalverstraat. Ook zij lieten Chamberlain nog steeds zakjes plakken, 'blijkbaar willende zorgdragen dat ons heerlijk straatlied niet vergeten worde, nu Domela Nieuwenhuis in het vergeetboek raakt,' aldus een verslaggever van *De Tijd* in de krant van 21 december 1900. Zie ook Wouters, *Na veertig jaar*, voor vergelijkbare liedjes.
- 67 De verslaggever achtte deze interpretatie overigens 'onbetaalbaar', omdat Cecil Rhodes niet gehuwd was en volgens het krantenbericht zelfs bekendstond als notoir vrouwenhater.
- 68 *Het Nieuws van den Dag*, 26 april 1900.
- 69 Krantenbericht uit *De Echo* en verklaring van de ober C.F. Viehoff aan de politie in SA, Politie, inv.nr. 627, Correspondentie Letter M 1900, indic. 1133 (mededeling 25 augustus 1900).
- 70 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot. De boycot der Engelsche handelsvloot 12 October – 8 december 1901*, Comité.
- 71 *De boycot der Engelsche handelsvloot*, Comité, 6.
- 72 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 15.
- 73 De SDAP nam op 16 oktober bovendien een motie aan waarin zij steun aan het plan betuigde. 'Dit sublieme denkbeeld om door den wil der arbeidende klasse een groote natie te dwingen aan een onrecht een einde te maken,' zo blikte men tijdens het partijcongres in 1902 terug, 'vond zeer groote sympathie en werd in alle mogelijke kringen, doch vooral arbeiderskringen besproken.' IISG, SDAP Amsterdam, inv.nr. 20, Stukken betreffende partijcongressen 1899-1902 (*Beschrijvingsbrief voor het achtste Congres der Soc.-Dem. Arbeiderspartij in Nederland, te houden op Zondag 30 en maandag 31 Maart 1902 te Groningen*, 21).
- 74 Te Velde, 'Political transfer', 212-215.
- 75 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 7.
- 76 Het ging hierbij vooral om binnenlandse boycotts, zie bijvoorbeeld het verslag in *De Telegraaf* van 29 maart 1895 van een werkstaking binnen de Amsterdamse diamantindustrie. Een zoekactie op de term 'boycot' in de krantendatabase van de Koninklijke Bibliotheek laat zien dat begin jaren tachtig het begrip bij de Nederlandse krantenlezers al bekend was in relatie tot de Ierse Kwesitie.
- 77 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 8.
- 78 Populair waren bijvoorbeeld de 'sneeuwbal'-kaarten waarmee iemand vrienden en kennissen kon oproepen geen Britse producten te kopen. Een voor-

- beeld is terug te vinden in SA, Archief familie Van de Poll, inv.nr. 1809, Exemplaren ongebruikte briefkaart.
- 79 ‘Adriaan Cornelis Wessels’: <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/wessels> (juni 2016, oorspronkelijk gepubliceerd in *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 6 (1995) 237-241).
- 80 Pretorius, ‘The Dutch social democrats and the South African war’.
- 81 *De boycot der Engelsche handelsvloot*, Comité, 9-10. Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 21 oktober 1901.
- 82 IISG, Landelijk Propaganda Komitee, inv.nr. 2.2 (brief C. Daniëls, 21 oktober 1901).
- 83 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 36.
- 84 IISG, Landelijk Propaganda Komitee, inv.nr. 4.3 (brief N.N., 26 oktober 1901).
- 85 Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 36.
- 86 *Het Nieuws van den Dag*, 30 oktober 1901.
- 87 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 13 april, 17 juli en 23 juli 1901 (overgenomen uit *De Telegraaf*), *Algemeen Handelsblad*, 19 december 1901.
- 88 *De Telegraaf*, 27 februari 1901. Gelijksortige aanklachten uitte Janson ook op bijeenkomsten en in andere kranten, zie bijvoorbeeld het heftige stuk ‘Weer een Hollander vermoord’ in *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 20 april 1901 of ‘Generaal Smith Dorriën, de held van Dullstroom’ in *De Locomotief*, 9 juli 1901.
- 89 IISG, Landelijk Propaganda Komitee, inv.nr. 4.1 (brief Jan Janson z.d.). Zie inv. nr. 4.3 voor het anonieme briefje.
- 90 Ibidem, inv.nr. 3.4. Totalen uit Schoorl, *Het plan tot internationale boycot*, 57.
- 91 Onderstrepingen in origineel.
- 92 De Boerenrepublieken waren – tot grote spijt van koningin Wilhelmina – op deze conferentie niet vertegenwoordigd. De komst van de leiders van Transvaal en Oranje Vrijstaat was voor de Britten onaanvaardbaar.
- 93 IISG, Landelijk Propaganda Komitee, inv.nr. 1.4 (brief Uitvoerend Comité, 10 december 1901).
- 94 Bossenbroek, *De Boerenoorlog*, 31-43. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme*, 121-125. Zie voor verslagen van het bezoek bijvoorbeeld *Het Nieuws van den Dag*, 7 t/m 17 maart 1884. *De Tijd*, 7 maart 1884 geeft een mooie indruk van het enthousiasme van de stadsbewoners bij de aankomst van de delegatie.
- 95 Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 18 december 1900.
- 96 Zie bijv. *De Tijd*, 20 december 1900.
- 97 Ibidem.
- 98 Zie bijv. Wasklewicz-Van Schilfgaarde, *Paul Kruger’s tocht*, 71.
- 99 ZAH, NZAV I, inv.nr. 1995, Tweede Anglo-Boerenoorlog: bezoeken (brief H. Bijleveld, 17 december 1900).
- 100 Stieber, ‘Paths of empowerment’, 113-118.

- 101 Zie voor overzichten bijvoorbeeld *Het Nieuws van den Dag*, 20 (Centraal Station) en 21 (Paleis voor Volksvlijt) december 1900.
- 102 Aankomst van Paul Kruger te Amsterdam, 19 december 1900: <https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/film/aankomst-van-paul-kruger-te-amsterdam> (juni 2016).
- 103 SA, Algemene Zaken, inv.nr. 3364, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken 1900, indic. 23450 (brief A.J. de Haan e.a. aan B&W, 30 november 1900).
- 104 *Het Nieuws van den Dag*, 20 december 1900.
- 105 *Het Nieuws van den Dag*, 21 december 1900. H. van Lennep had namens het ziekenhuis bij de Amsterdamse politie gevraagd of de stoet voor de deur even stil kon houden, maar dit verzoek werd afgewezen. (SA, Politie, inv.nr. 755, Stukken betreffende bezoeken van buitenlandse staatslieden (brief H. van Lennep, 16 december 1900.)
- 106 D.B.V., 'President Kruger in de hoofdstad', *Eigen Haard*, 26 (1900) 52, 831-832.
- 107 Een van deze collectebussen is bewaard gebleven in de collectie van het Zuid-Afrikahuis. Zie ook de advertentie van het Amsterdamsch Comité tot Hulp van de nagelaten betrekkingen in Transvaal en Oranje Vrijstaat in het *Algemeen Handelsblad*, 11 december 1899.
- 108 SA, Politie, inv.nr. 755, Stukken betreffende bezoeken van buitenlandse staatslieden (dagorder 6 december 1900).
- 109 Vanuit socialistische hoek werd met fluitconcerten tijdens de rijtoer overigens ook het ongenoegen over Vetter en het militaire optreden in Nederlands-Indië duidelijk gemaakt. (Zie bijv. *Het Nieuws van den Dag*, 7 juni 1895.) Bij de ontvangst van Kruger in december 1900 bleven dergelijke protesten, van socialisten of andere tegenstanders, voor zover bekend volledig uit.
- 110 Zie ook hoofdstuk 5.
- 111 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1900.
- 112 'De Dam te Amsterdam en de Koningin op het bordes', *Eigen Haard*, 19 (1893) 14, 308-310, aldaar 309.
- 113 *De Standaard*, 2 juli 1891 (zie ook de uitgave van 1 juli, waarin verwacht wordt dat de officiële ontvangst van Wilhelm II 'minder huiselijk' zal zijn dan de ontvangst van de koninginnen). De taptoe zelf trok overigens de nodige bezoekers, wat nog voor problemen zou zorgen en uiteindelijk de stad het Taptoeschandaal opleverde, maar ook hier leek de aandacht vooral op de koninginnen gevestigd. Ook in de verdere krantenverslagen van het keizerlijk bezoek bleven de activiteiten van Wilhelm II in de stad van ondergeschikt belang.
- 114 *De Tijd*, 20 december 1900.
- 115 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1900.
- 116 SA, Beeldbank, afb. 051M00001005190 ('Bezoek President Paul Kruger', 20 december 1900).
- 117 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1900.
- 118 *Het Nieuws van den Dag*, 23 december 1900.

- 119 *Algemeen Handelsblad*, 20 december 1900.
- 120 *Het Nieuws van den Dag*, 21 december 1900.
- 121 *De Tijd*, 21 december 1900.
- 122 *De Telegraaf*, 20 december 1900.
- 123 Ibidem.
- 124 *Het Nieuws van den Dag*, 21 december 1900. Zie bijvoorbeeld ook *De Tijd*, 21 december 1900.
- 125 In de jaren tien en twintig van de twintigste eeuw werd in Amsterdam nog een heuse Transvaalbuurt aangelegd, met daarin een Majubastraat, Transvaalkade en Krugerplein. De Boerenoorlogen werden hiermee opgenomen in een stedelijk landschap dat ook verwees naar de Oranjes, vooraanstaande Nederlandse staatslieden, schilders, dichters en admiralen, en – niet te vergeten – Nederlands-Indië. Maar voor de meeste Amsterdammers behoorden het Transvaalnationalisme en de Boerenrepublieken toen al tot het verleden. Vgl. De Graaff, *De mythe van de stamverwantschap*. Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, o.a. 45-99. Zie voor straatnamen: Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 230-234. Metz, 'Transvaalbuurt'.
- 126 *Algemeen Handelsblad*, 11 juni 1902.

VRAAG EN AANBOD: DE COMMERCIALISERING VAN DE NATIE

- 1 Aan de ontwikkeling van de negentiende-eeuwse consumptiemaatschappij is internationaal door historici al veel aandacht besteed, maar de commercialisering van specifiek de *nationale* cultuur blijkt in deze literatuur geen voor de hand liggend thema. Een van de weinige voorbeelden uit de historische hoek biedt Richards, *The commodity culture*. De commercialisering van specifiek de monarchie wordt uiteengezet in Plunkett, *Queen Victoria*. Schwartz, *Spectacular realities*, toont hoe commercie een massapubliek schiep, maar zij laat nu juist de commercialisering van nationalistische onderwerpen in haar analyse liggen.
- 2 Een Amsterdammer, *Amsterdam en de Amsterdammers*, 51.
- 3 Lesger, *Het winkellandschap*, 223-226.
- 4 Ibidem, hfst. 8.
- 5 Ibidem, 201-206 en hfst. 9.
- 6 Kouwenaar, *Tussen Dam en Muntplein*, 97-114.
- 7 Lesger, *Het winkellandschap*, 228-231.
- 8 Zie voor deze ontwikkeling in Amsterdam: Ibidem, 154-179 (eerste helft negentiende eeuw); 187, hfst. 10 (tweede helft negentiende eeuw). Zie voor Den Haag: Furnée, 'Winketalages als moderne massamedia'.
- 9 Lesger, *Het winkellandschap*, 179-182 (gaslicht, in eerste instantie nog vooral gebruikt om winkel van binnen te verlichten). Zie ook Dekker, 'Flaneren in het gaslicht'.

- 10 Furnée, 'Winkelatalages als moderne massamedia', 85. Vgl. ook de karakterisering van de visuele cultuur van de negentiende eeuw door Marlite Halbertsma en Julia Noordegraaf in hun introductie op het themanummer waarin voornoemd artikel verschenen is: 'De visuele cultuur van die eeuw is [...] fundamenteel verbonden met consumptie, multimedia en massaproductie.' (Halbertsma en Noordegraaf, 'Het karakter van de visuele cultuur van de negentiende eeuw', 71.)
- 11 Furnée, 'Winkelen als bevrijding?', 97-105.
- 12 Het idee van etalages als 'massamedium' is geïntroduceerd door Furnée, 'Winkelatalages als moderne massamedia', 76.
- 13 Furnée, 'Winkelen als bevrijding?', 100. 'Winkelen' als plezierig tijdverdrijf was – anders dan vaak verondersteld – in de negentiende eeuw geen nieuw fenomeen, zie ook Lesger en Furnée, 'Shopping streets and cultures', 12.
- 14 Al was juist de Kalverstraat weer een complexe casus: Furnée, 'Winkelen als bevrijding?', 104-105, 114-115. Tijhoff, *Winkelen in Amsterdam*, 51-58.
- 15 Zie bijv. Een Amsterdammer, *Amsterdam en de Amsterdammers*, 52-55. Een humorist, *Physiologie van de Kalverstraat*, 27-41. Simons, *Amsterdam in stukken en brokken*, 19-20.
- 16 Tot nu toe is met name onderzoek naar buitenreclame verricht, zie Amende, 'Een moderne beeldenstorm'. Zie ook Idem, 'Etaleren: een vak apart!'
- 17 Furnée, 'Winkelatalages als moderne massamedia', 88. Zie ook het onderzoek naar reclame en de commodity culture van negentiende-eeuws Groot-Brittannië door Richards, *The commodity culture*. Zie voor een visie op het gebruik van de natie in moderne reclame: Prideaux, 'Consuming icons'.
- 18 Furnée, 'Winkelatalages als moderne massamedia', 87.
- 19 *Het Nieuws van den Dag*, 13 april 1887.
- 20 *De Tijd*, 22 maart 1887.
- 21 *Het Nieuws van den Dag*, 13 april 1887.
- 22 *De Tijd*, 11 april 1887.
- 23 Vgl. *De Standaard*, 2 september 1898 over de etalages ten tijde van de inhuldiging van koningin Wilhelmina: '[U]it al die kleine versieringen spreekt een hartelijkheid, die men niet altijd in de groote vinden kan. Ze getuigen hoe de man van kleine middelen van zijn sober deel toch nog iets weet af te zonderen voor het blijde feest.'
- 24 Zie bijv. Duco, *De tabakspijp als Oranjepropaganda*, of Lunsingh Scheurleer, *Oranje op aardewerk*.
- 25 Naar deze negentiende-eeuwse commercie is nog geen wetenschappelijk onderzoek gedaan, zie wel: Botermans en Van Grinsven, *Oranje boven*. Vgl. voor Groot-Brittannië: Richards, *The commodity culture*.
- 26 Veel van deze objecten zijn in particulier bezit; zie bijvoorbeeld de collectie van verzamelaars Ron van Randeraat en Dennis Pugh, <http://www.denroncollecties.nl> (juni 2016).

- 27 Zie bijv. SA, Collectie Bibliotheek, inv.nr. 114781 (2 mappen met 6 stuks sigarenzakken met als thema de inhuldiging van koningin Wilhelmina) en 114782 (17 mappen met 61 verschillende sigarenzakken). Duco, 'Het Amsterdamse sigarenzakje'.
- 28 Reclamekaart Emma: Reclamearsenaal, inv.nr. BG H14/152, afb. 30051001505475, http://www.reclamearsenaal.nl/index.php?object_id=4469&result=4464&total=46287&id=223 (juni 2016). Reclamekaarten Wilhelmina: <http://www.denroncollections.nl> (juni 2016).
- 29 Zie bijvoorbeeld de advertenties én producten in de feestgids uitgegeven door Van Holkema & Warendorf: *Officieele feestgids, uitgegeven namens de Hoofd-Commissie van ingezetenen voor de feestelijke ontvangst van Hare Majesteit de Koningin te Amsterdam*.
- 30 *De Standaard*, 13 april 1887. Met het 'opruïend blad' doelde de redactie waarschijnlijk op *Recht voor Allen* dat door middel van straatcolporteurs aan de man gebracht werd. De vergelijking met het socialistische blad moet hier de Oranjeverkopers in een positief daglicht stellen.
- 31 Zie ook Jacobs, *Het geluid van gisteren*, 100-101.
- 32 *De Standaard*, 15 april 1887. Zie voor een veel uitgebreidere impressie van verkoopkretten in dezelfde feestweek: *De Tijd*, 13 april 1887.
- 33 *Het Nieuws van den Dag*, 20 december 1900.
- 34 Meyer jr., 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest', 270. Op p. 260 in hetzelfde stuk spreekt hij zich tevens uit over de Oranjemerchandising in 1872; naast brochures en platen verkochten handelaars, 'ook een massa prullen van de hemel weet welk koekedeeg-metaal, scheepjes en portretjes (waar men naar verkiezing Alba of de prins uit herkennen kan) in een krans, die met een Oranjestrikje toe voor één stuiver verkocht worden; want alles is opvallend goedkoop.'
- 35 Zie bijv. *Algemeen Handelsblad*, 21 maart 1872.
- 36 *Algemeen Handelsblad*, 26 maart 1872. Zie ook de oproep na de feestelijkheden om de gehuurde materialen terug te bezorgen: *Algemeen Handelsblad*, 5 april 1872.
- 37 Isaac Saks, de buurman en naamgenoot (maar geen familie) van weduwe Saks, adverteerde bijvoorbeeld met feestversiering voor het bezoek van de koning in de *Leeuwarder Courant*, 19 april 1872.
- 38 Zie bijvoorbeeld de overwegingen van de jonge Theo Thijssen, zoon van een 'rode' schoenmaker, bij het dragen van een 'oranjestrik': Thijssen, *In de ochtend van het leven*, 171-172.
- 39 Plunkett, *Queen Victoria*. Richards, *The commodity culture*, hfst. 2.
- 40 *De Rode Duivel*, 30 november 1896. Zie ook de uitgave van 22 juli 1895 voor een eerdere kritiek op de Oranjecommercie.
- 41 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, 13 december 1886.
- 42 Genoemd in zowel *De Tijd* als *De Standaard*, 16 april 1884.

- 43 Furnée, 'Winkelatalages als moderne massamedia', 75, 87-88.
- 44 *De Telegraaf*, 22 september 1897.
- 45 *De Tijd*, 22 maart 1887.
- 46 *Algemeen Handelsblad*, 12 augustus 1896.
- 47 *De Telegraaf*, 28 augustus 1897.
- 48 Ook Thomas Richards bepleit in zijn boek over de *commodity culture* van Victoriaans Engeland dat de onherkenbaarheid van de portretten van koningin Victoria door constante reproductie niet ter zake deed: dergelijke afbeeldingen waren inmiddels zo'n gemeengoed geworden dat ze volgens hem door het publiek toch wel juist geïdentificeerd werden. (Richards, *The commodity culture*, 95.)
- 49 Zie bijv. *De Standaard*, 2 september 1898, over de versieringen in de Jordaan tijdens de inhuldigingsfeesten: 'De ander hangt H.M. beeltenis in zijn winkelkast, brengt er wat bloemen omheen, en vult de rest aan met spek en worst of kruidenierswaren, al naardat het in zijn kraam te pas komt en de eischen van zijn handel het vorderen.'
- 50 *Algemeen Handelsblad*, 1 september 1892.
- 51 Met name in liberale kring werd zij op een voetstuk geplaatst: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*, 148-161.
- 52 De bekende imagined community-these van Benedict Anderson is hier vertaald naar een heel andere context dan het (individueel) lezen van de papieren krant. Zie Anderson, *Imagined communities*. Vgl. ook Hahn, 'Boulevard culture and advertising'.
- 53 Denk daarbij aan schrijvers als Jacob van Lennep (*Algemeen Handelsblad*, 29 augustus 1868) of Nicolaas Beets (*Het Nieuws van den Dag*, 15 september 1884); aan de Indiëgangers Jacobus Vetter (*Het Nieuws van den Dag*, 7 juni 1895) en Karel van der Heijden (*Algemeen Handelsblad*, 12 januari 1896); en uiteraard ook president van Transvaal Paul Kruger (*Het Nieuws van den Dag*, 11 oktober 1900) en Boerengeneraal Piet Joubert (*De Tijd*, 23 januari 1900).
- 54 Zie ook *Algemeen Handelsblad*, 21 juni 1901 voor foto's van de verkiezingen in de etalage van de sigarenhandelaar Favier op het Koningsplein.
- 55 *Algemeen Handelsblad*, 20 mei 1876. Hoogstwaarschijnlijk gaat het om een portret vervaardigd door P.J. Arendzen, uitgegeven door Jan D. Brouwer, zie: Collectie Rijksmuseum, 'Portret van Johan Rudolf Thorbecke' (1876) (objectnummer RP-P-BI-139). In 1872 bleek overigens een Alkmaarse tulpenhandelaar ook al een tulp naar de dat jaar overleden staatsman te hebben vernoemd. Het katholieke dagblad *De Tijd*, dat over deze actie berichtte, vond een dergelijke vernoeming echter een dwaze stap. (*De Tijd*, 20 augustus 1872).
- 56 De foto's die tentoongesteld werden zijn waarschijnlijk dezelfde als die in *Eigen Haard* 23 (1897) 26, 413-415.
- 57 *Het Nieuws van den Dag*, 24 mei 1887.
- 58 *Het Nieuws van den Dag*, 19 april 1899.
- 59 Zie voor foto's van het bezoek van Kruger in de etalage van B. Grootte: *Het*

- Nieuws van den Dag*, 21 december 1900. Zie voor foto's uit Transvaal in de etalage van de winkel in de Kalverstraat van de (protestantse) firma Höveker en Wormser: *Algemeen Handelsblad*, 23 februari 1900.
- 60 Het commerciële oogmerk van de sigarenhandelaren spreekt duidelijk uit een artikelje in het *Algemeen Handelsblad* over het fenomeen van de verzonnen nieuwsbulletins tijdens de Tweede Boerenoorlog. Nog voordat de kranten op de hoogte waren, hadden de tabakszaken het nieuws van de overwinning bij Ladysmith al voor hun ruiten gehangen. 'De menschen holden erop af in troepjes' en 'velen kochten een dubbeltje van vier om eens te kunnen vragen of mijnheer er ook meer van wist, dan hij zo maar eventjes gauw had opgeschreven om voor het raam te hangen'. (*Algemeen Handelsblad*, 3 november 1899.)
- 61 Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 39. Tegelijkertijd met de Tijdingzaal in de Kalverstraat opende ook een vestiging aan het Spui in Den Haag; gevolgd door Tijdingzalen in Utrecht, Haarlem, Nijmegen, Groningen en Dordrecht. In maart 1899 opende *De Telegraaf* in Amsterdam nog een tweede Tijdingzaal in de Reguliersbreestraat (Zie de advertentie in *De Telegraaf*, 10 september 1899.)
- 62 *De Telegraaf* gaf in 1893 regelmatig op haar voorpagina een overzicht van wat in de Tijdingzaal te zien was.
- 63 Van Tsoe-meiren, 'De Kalverstraat', 400.
- 64 SA, Beeldbank, afb. 010194000302 en 010194000304 (Kalverstraat 64, Tijdingzaal van het dagblad *De Telegraaf*, 1905).
- 65 Looijen, *Een geschiedenis van Amsterdamse theaters*, 55.
- 66 Ibidem, 45-54.
- 67 Naar de rol van theater als plaats van nationaal bewustzijn in de tweede helft van de negentiende eeuw moet zeker nog meer onderzoek worden verricht. Zie voor de eerste helft van de negentiende eeuw: Ruitenbeek, 'Vaderlands verleden in de Amsterdamse Stadsschouwburg'. Zie ook Dibbets, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster', 228, 230.
- 68 Anoniem, 'Het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam', 89.
- 69 Jansen, *Een roes van vrijheid*, 55-56. Keyser, *Komt dat zien!*, 59-60, 83-84, 186-196.
- 70 Zie voor de geschiedenis van het Nederlandsch Panopticum o.a. Friederici, *Castan's Panopticum*. Voeten, 'Vergeeten vorsten en booswichten'.
- 71 Alting van Geusau, *Panorama's in Amsterdam*, 62-64.
- 72 De bestuursleden worden genoemd in: De Hartogh, 'Kijkjes in het Nederlandsch Panopticum', 99.
- 73 De Waal is een bekend patriciërs geslacht, maar Hendrik staat niet in het *Nederland's Patriciaat*. Een zoekactie via internet levert wel de kennis op dat hij actief was in het Zuid-Afrikaanse kolonisatieproject te Dullstroom, samen met (o.a.) J.H. Janson jr.
- 74 De conservatieve Hartsen was van 1859 tot 1877 lid van de Eerste Kamer geweest en zou later, vanaf 1888, als minister van Buitenlandse Zaken optreden.

- 75 Op de eerste pagina van de catalogus uit 1882 worden ‘de fraaie inrichtingen van mevrouw Tussaud in Londen en den heer Castan te Berlijn’ als voorbeelden genoemd: SA, Collectie Bibliotheek, inv.nr. 124972, *Catalogus van de verschillende beelden en groepen met geschiedkundig overzicht*, Nederlandsch Panopticum (Amsterdam 1882) 1. In Parijs zou het Musée Grévin pas in juni 1882 de deuren openen, zie Schwartz, *Spectacular realities*, 89.
- 76 Bergvelt en Hörster, ‘Kunst en publiek in de Nederlandse rijksmuseum’, 243-245. Overigens vond ook de opstelling van meer ‘serieuze’ musea in de loop van de negentiende eeuw aansluiting bij een bredere visuele cultuur: Noordegraaf, ‘De opkomst van het museum in de “spectaculaire” negentiende eeuw’. Idem, *Strategies of display*.
- 77 Over de toegang tot en bezoekersaantallen van het Rijksmuseum: Koot, ‘Bespiegeling over de bezoekcijfers’, 73-82.
- 78 *De Amsterdammer*, 1 oktober 1882. Het ging hier om een fictieel figuur, maar Van Maurik stond bekend als iemand met een goed oog voor de opvattingen binnen het Amsterdamse volksleven. Dezelfde Isaäk komt voor in een eerder verhaal van Van Maurik (‘Isaäk op den Dam’, in: *Van allerlei slag* uit 1882). In het Panopticum stond ook een beeld van deze joodse schoenpoetser, zie bijvoorbeeld de verwijzing in het tweede en laatste deel van een reactie op Van Mauriks verhaal uit *De Amsterdammer* in *De Tijd*, 20 november 1882.
- 79 *Catalogus* 1882, 15.
- 80 Ibidem, 1 (mijn cursivering).
- 81 Het Berlijnse atelier was dan ook nauw betrokken geweest bij de vervaardiging van de beelden in Amsterdam, zie Friederici, *Castan’s Panopticum*, 2.
- 82 *De Amsterdammer*, 1 oktober 1882.
- 83 *Catalogus* 1882, 3.
- 84 Vgl. Van der Meulen, *Koning Willem III*, 9-10.
- 85 Schwartz en Przyblyski, ‘Visual culture’s history’, 10-12. Crary, *Techniques of the observer*. Vgl. ook Schwartz, *Spectacular realities*, hfst. 3 over realisme in het Parijse Musée Grévin.
- 86 Van Megen, ‘In het Panopticum’, 408. Zie bijvoorbeeld ook *Het Nieuws van den Dag*, 18 juli 1882 en *De Tijd*, 19 juli 1882. *Het Nieuws van den Dag* weet het gebrek aan gelijkenis overigens aan de gebruikte methode: waar de Duitse vorsten, koningin Victoria en de prins van Wales speciaal voor Castan hadden geposeerd, moest de beeldhouwer – die ook aan de Amsterdamse collectie had meegewerkt – zich voor de Nederlandse prinsen tevreden stellen met ‘portretten en andere daartoe dienende hulpmiddelen’.
- 87 Anoniem, ‘Het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam’, 90-91.
- 88 *Catalogus* 1882, 3.
- 89 *Algemeen Handelsblad*, 18 juli 1882.
- 90 Zoals ook in bijvoorbeeld de twintigste eeuw nog gebeurde: Van Bree, ‘In dit huis heerst liefde’.

- 91 Willem Frederik, zoon van de laatste stadhouder, noemde zichzelf toen hij in december 1813 in Amsterdam zijn intrede deed bijvoorbeeld ‘vader in het midden van zijn huisgezin’. (Proclamatie van Z.H. Willem Frederik, Prince van Oranje-Nassau enz. enz. enz., 2 december 1813, *Staats-courant* 1813, no. 2.) De voorstelling in het Panopticum vormde in dat opzicht ook een vervolg op de huiselijkheidsretoriek in de literatuur en poëzie uit het begin van de eeuw, zie bijv. Krol, *De smaak der natie*.
- 92 *De Amsterdammer*, 8 oktober 1882.
- 93 Van Megen, ‘In het Panopticum’, 408.
- 94 SA, Beeldbank, afb. 010097016158 (‘Een kinderspel in het Panopticum’). *Het Nieuws van den Dag*, 23 november 1882. Het Panopticumspel was geproduceerd door het atelier van Gustaaf Amand, waar eerder ook al een Wilhelminaspel was verschenen.
- 95 Twee wassen miniatuurversies van het gezin uit 1882 zijn te vinden in de privécollectie van Dennis Pugh en Ron van Randeraat, <http://www.denroncollections.nl> (juni 2016). Zie voor een prentbriefkaart bijvoorbeeld Koninklijke Bibliotheek, Verzameling prentbriefkaarten Nederlands Vorstenhuis (1900-1970), 53A27-01-P004-3 (prentbriefkaart Het koninklijk gezin; gevonden via <http://www.geheugenvannederland.nl>).
- 96 Collectie Rijksmuseum, ‘Portret van Willem III, koning der Nederlanden, Emma, koningin-regentes der Nederlanden, en Wilhelmina, koningin der Nederlanden’ door Herman Frederik Carel ten Kate, uitgegeven door Emrik & Binger, 1882- ca. 1910 (objectnummer RP-P-OB-105.706). De prentbriefkaart: Koninklijke Bibliotheek, Verzameling prentbriefkaarten Nederlands Vorstenhuis (1900-1970), 53A27-01-P003-1 (prentbriefkaart Een huiselijk tafereel; gevonden via <http://www.geheugenvannederland.nl>).
- 97 Friederici, *Castan's Panopticum*, 4.
- 98 Eerder onderzoek naar negentiende-eeuwse musea richt zich vooral op de manieren waarop de besloten, particuliere collecties toegankelijk en betekenisvol werden gemaakt, zie bijvoorbeeld het standaardwerk van Bennett, *The birth of the museum*. Zie ook Tibbe en Weiss, ‘Publiek gebruik van Nederlandse verzamelingen’.
- 99 *De Amsterdammer*, 8 oktober 1882.
- 100 In de catalogus staat deze Westerman met de voorletters F.C. vermeld, maar uit krantenberichten blijkt dat het hier toch echt om de in 1890 overleden G.F. Westerman ging. (Vgl. *De Amsterdammer*, 29 juni 1890.)
- 101 *De Amsterdammer*, 17 september 1882.
- 102 De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 91-101.
- 103 De Hartogh, ‘Kijkjes in het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam’, 103.
- 104 De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 13-38.
- 105 *Het Nieuws van den Dag*, 12 april 1897. Naar welk gebied ‘Noord-land’ precies verwijst, is niet duidelijk.

- 106 Ansichtkaarten en producten met daarop afbeeldingen van de jonge Wilhelmina in Friese klederdracht vonden door het gehele land gretig aftrek.
- 107 Zie voor een afbeelding Friederici, *Castan's Panopticum*, 19.
- 108 Zie de inhoudsopgave in *Catalogus* 1882. Friederici, *Castan's Panopticum*, 5-6 koppelt de plaatsing van deze beelden ten onrechte aan het Transvaalnationalisme rond de Tweede Boerenoorlog.
- 109 *De Amsterdammer*, 1 oktober 1882. Het portret van Paul Kruger keerde tijdens de Tweede Boerenoorlog overigens ook op meerdere plaatsen in de Amsterdamse etalages terug en versterkte zo de heldenstatus van de oude president. Zie bijvoorbeeld de levensgrote voorstelling in de etalage van G.J. Boele, sigarenhandelaar op het Rembrandtplein (*Het Nieuws van den Dag*, 11 oktober 1900). Op 23 januari 1900 maakte *De Tijd* gewag van een huldeblijk aan Boerengeneraal Piet Joubert, in de etalage van Joh. G. Stemler in de Haarlemmerstraat. Ter ere van zijn 68ste verjaardag was hier een portret van de opperbevelhebber te zien, omringd door boeken en platen over de Transvaal en een heuse mauserkarabijn.
- 110 SA, Collectie Bibliotheek, inv.nr. 124966, *Souvenir Nederlandsch Panopticum* (ongepagineerd, 10-11). Zie ook Van den Doel, *Het rijk van Insulinde*, 125-127.
- 111 Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 300-307. Zie voor de ingewikkelde omgang met beelden van oorlogsmisdaden in Atjeh in de twintigste eeuw: Bijl, *Emerging memory*.
- 112 *Het Nieuws van den Dag*, 7 juni 1895. Zie deze krant ook voor de etalages van Citroen en Pander.
- 113 *Algemeen Handelsblad*, 16 augustus 1895. Dit was overigens een reactie op een kritische lezer die de krant een inconsequente opstelling verweet toen deze een maand later de nabootsing van een episode uit de oorlog door soldaten op de tentoonstelling Oud-Hollandt veroordeelde: 'Indien u mij het verschil kunt aantoonen tusschen een wassen groep in het Panopticum en een levende groep op de tentoonstelling, althans het verschil tusschen beider opvoerbaarheid, zult u mij ten zeerste verplichten.'
- 114 *Algemeen Handelsblad*, 7 juni 1895.
- 115 *Het Nieuws van den Dag*, 20 augustus 1895. In dezelfde periode werd overigens ook luitenant-kolonel Andries Scheuer, rechterhand van Vetter, aan de galerij van beroemde mannen toegevoegd.
- 116 Altling van Geusau, *Panorama's in Amsterdam*, 114-115.
- 117 SA, Collectie Bibliotheek, inv.nr. 124983, *Catalogus van de verschillende beelden en groepen met geschiedkundig overzicht*, Nederlandsch Panopticum (Amsterdam ca. 1897). Omgerekend naar huidige koopkracht zo'n 46 euro. De omrekening is gebaseerd op een vergelijking met de koopkracht in 2013, zie: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php> (juni 2016).
- 118 Waarbij het grootste deel van deze inkomsten opging aan eerste levensbehoeften en het verzekeringsfonds. Zie bijvoorbeeld het budget van het gezin van

- een Amsterdamse sigarenmaker en schoonmaakster, met vier dochttertjes, in 1886: Giele, *Arbeidersleven in Nederland*, 64.
- 119 Overigens waren de wassenbeeldenkabinetten op de kermis met grote waarschijnlijkheid voor deze groep ook aan de dure kant, zie: Gras, ‘*Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen*’, hfst. 6, m.n. p. 156, 173 ev. 193.
- 120 Aankondiging in *Het Nieuws van den Dag*, 16 augustus 1882. Het volgende jaar moest het bestuur het aanbod overigens alweer – tijdelijk – intrekken, in verband met de grote toestroom naar aanleiding van de koloniale tentoonstelling in de stad, zie mededeling in *De Tijd*, 24 augustus 1883.
- 121 *Het Nieuws van den Dag*, 7 oktober 1898.
- 122 *Het Nieuws van den Dag*, 23 juli 1887. Zo bezochten in 1883 de tachtig Zwolse werklieden onder leiding van vakbondsman B.H. Heldt niet alleen de Internationale Tentoonstelling, maar maakten ze ook een uitje naar het Panorama in het Vondelpark, Artis én het Nederlandsch Panopticum. (*Het Nieuws van den Dag*, 29 juni 1883; overgenomen uit de *Zwolsche Courant*.)
- 123 Zie bijvoorbeeld de advertentie in *Het Nieuws van den Dag*, 22 september 1884. Zie voor terugkerende klachten over de opkopers bijvoorbeeld: *De Standaard*, 13 september 1884 of *De Tijd*, 13 september 1901: ‘Vreemdelingen vragen een weinig politietoezicht in de Amstelstraat bij het Panopticum, om beschermd te worden tegen de opkopers, die het er wat al te bar maken. Terwijl in deze maand door de directie dienstboden en werkmanskaarten worden beschikbaar gesteld voor 25 cent, vliegen de opkopers daar de buitenlui op straat bijna aan om hun kaarten kwijt te raken voor 35 cent, bewerende “dat ze binnen 50 cent kosten”. En wee den argeloozen vreemdeling die na het bezoek aan het Panopticum buitengekomen met een catalogus, dit boekje niet stevig vasthoudt; de opkopers of straatjongens rukken het hem bijna uit de handen. Ze willen het hebben voor niet of geven er desnoods een dubbeltje voor om het straks andere vreemdelingen aan te prijzen voor 25 cent.’
- 124 *De Tijd*, 21 maart 1885. Hierbij waren de gratis toegangskaarten verstrekt aan armen en wezen overigens nog niet meegerekend. Zie voor de grote toeloop bij het (gratis toegankelijke) Rijksmuseum in de kermismaand: Bergvelt en Claudia, ‘Kunst en publiek in de Nederlandse rijksmusea’, 240-242.
- 125 *De Tijd*, 19 juli 1882.
- 126 *Het Nieuws van den Dag*, 22 september 1892.
- 127 *Algemeen Handelsblad*, 18 juli 1882. Het glas-in-lood van de ‘wintertuin’ bestond bovendien uit portretten van de Oranjes.
- 128 *Het Nieuws van den Dag*, 12 april 1886.
- 129 Zie bijvoorbeeld Isaäk bij Van Maurik, *De Amsterdammer*, 15 oktober 1882: ‘Voor de deur staat weer zo’n ding, en één keer draaien kost 25 cents – zei de heer die er bij stond.’
- 130 Zie voor bezoekersaantal 1883: *Het Nieuws van den Dag*, 28 maart 1884 (volgens de krant overgenomen uit het jaarverslag). Zie voor cijfers in latere jaren o.a.:

- Idem, 12 april 1886 (90.000 bezoekers in 1885), 15 april 1890 (94.581 in 1888; 77.300 in 1889), 3 april 1894 (72.227 in 1893), 10 april 1899 (70.000 in 1897; 50.609 in 1898).
- 131 *Het Nieuws van den Dag* en *Algemeen Handelsblad*, 3 april 1894.
- 132 Schwartz, *Spectacular realities*, 177.
- 133 Hoewel rond 1912 de kleine prinses Juliana nog aan de koninklijke wassenbeeldenfamilie werd toegevoegd. (*Het Nieuws van den Dag*, 18 september 1912.)
- 134 Looijen, *Een geschiedenis van Amsterdamse theaters*, 53.
- 135 Dibbets en Van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film*. Briels, *De intocht van de levende fotografie*.
- 136 Van Beusekom, *Kunst en amusement*, 13-24.
- 137 Van den Tempel, “Als Daguerre dat eens kon aanschouwen...”. Beunders, ‘Wachten op televisie’.
- 138 Een overzicht van de films is te vinden in de database van EYE, te raadplegen via <https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis> (juni 2016) en Cinema Context, een database samengesteld door mediahistoricus Karel Dibbets, te raadplegen via <http://www.cinemacontext.nl/> (juni 2016). Zie ook Blom, ‘Terugblikken’.
- 139 Vanessa Schwartz definieert dit in haar onderzoek naar de massacultuur in fin de siècle Parijs als ‘intermedialiteit’. Zij besteedt echter voornamelijk aandacht aan de intermedialiteit van ‘faits divers’, zoals bijvoorbeeld bekende moorden, terwijl het hier gaat om de verspreiding van nationalistische beeldvorming binnen de negentiende-eeuwse vermaaksindustrie. Zie: Schwartz, *Spectacular realities*.
- 140 Van Beusekom, *Kunst en amusement*, 27.
- 141 Dibbets, ‘Paul Kruger als toneelheld en filmster’, 251-255. Dibbets verhaalt in dit artikel ook hoe de Amsterdamse filmproducent Anton Nöggerath in de verleiding kwam om op het dak van zijn theater in de Amstelstraat taferelen uit ‘Zuid-Afrika’ te ensceneren. Over Anton Nöggerath en Flora: Bishoff, ‘De zwijgende speelfilm’, 56-64.
- 142 In juni 1896 was op Vijzelstraat 17 voor 25 cent ook al de zee van Scheveningen te zien, geplakt tussen voornamelijk Britse filmpjes als ‘Een Neger-clown’, ‘De Goochelaar’ en ‘De Westminsterbrug te Londen’. Het is niet helemaal duidelijk of dit om Britse opnames uit Scheveningen gaat, beelden van de Britse kust, of wellicht zelfs de Franse productie ‘La mer’ of ‘Baignade en mer’, die in het voorjaar in de hoofdstad te zien was geweest.
- 143 *Algemeen Handelsblad*, 17 december 1898 (bron: Cinema Context).
- 144 Belder, *Op de vlakte*, 61-63. Vgl. Klöters, ‘De bruisende stad’. *Het Nieuws van den Dag*, 7 november 1899: ‘In het theater “Flora”, in de Amstelstraat, worden, zooals in andere gelegenheden, toepasselijke nummers gegeven, welke door het dankbare publiek avond aan avond met grooten bijval worden begroet. Zoo wordt het Transvaalsche Volkslied er op bazuinen geblazen door een heer

- en twee dames, die daarmee groot succes hebben. Ook worden er als gewoonlijk in dit volkstheater een reeks levende beelden vertoond met den bioscoop' (bron: Cinema Context).
- 145 *Het Nieuws van den Dag*, 1 december 1900.
- 146 Zie de overzichtskaart op Cinema Context, door te zoeken op filmvoorstellingen in Amsterdam, tussen 1895 en 1903, en vervolgens te klikken op 'bekijk kaart' (219 zoekresultaten, 9 februari 2015).
- 147 Van der Maden, 'De komst van de film'.
- 148 Alle locaties zijn afkomstig uit de database Cinema Context, voor de films *Kroningsfeesten te Amsterdam* (film ID F032126) en *Inhuldigingsfeesten H.M. koningin Wilhelmina* (film ID F032089). De Mutoscope in Krasnapolsky wordt genoemd in Van den Tempel, "Als Daguerre dat eens kon aanschouwen...", 55. Een vergelijkbare verspreiding gold overigens ook voor de beelden van president Kruger en de voorstellingen over de Boerenoorlog.
- 149 In de tweede Tijingzaal in de Reguliersbreestraat was na de opening in maart 1899 eveneens een Mutoscope te vinden.
- 150 Recentelijk heeft Karel Dibbets de filmvertoningen van zowel Wilhelmina, Kruger en Dreyfus terecht een belangrijke katalysator van het Nederlandse nationalisme rond de eeuwwisseling genoemd, maar aan deze intermedialiteit besteedt hij opvallend weinig aandacht. In zijn artikel over Kruger voert hij de bovengenoemde figuren op als 'drie buitenstaanders [...] die voor 1898 nauwelijks of niet bekend waren bij het grote publiek en zich in korte tijd ontpopten als sterren van de natie'. Voor Dreyfus klopt dit wellicht, maar voor Wilhelmina en Kruger zeker niet. (Dibbets, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster', 226.)
- 151 Geciteerd bij: Van den Tempel, "Als Daguerre dat eens kon aanschouwen...", 54.
- 152 *Het Nieuws van den Dag*, 14 september 1898 (bron: Cinema Context).
- 153 Dibbets, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster', 248, 264-265.
- 154 *Het Nieuws van den Dag*, 22 september 1898 (bron: Cinema Context).
- 155 *Het Nieuws van den Dag*, 8 oktober 1898 (bron: Cinema Context).
- 156 *Het Nieuws van den Dag*, 1 december 1900 (bron: Cinema Context).

BESLUIT

- 1 Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780*, 10.
- 2 Zie hiervoor onder andere de proefschriften (in wording) van Carolien Boender (Universiteit Leiden), in het kader van het nwo-project 'The persistence of civic identities in the Netherlands, 1747-1848', en Tymen Peverelli (Universiteit van Amsterdam), 'Stedenland. België en Nederland tussen stad en natie, 1815-1914'.

- 3 Van Kersen-Halbertsma, 'Bezoeken in het land', 54.
- 4 Geciteerd uit *Algemeen Handelsblad*, 29 juni 1879 bij: Te Velde, 'Het "roer van staat" in zwakke vrouwenhanden', 179.
- 5 *Algemeen Handelsblad*, 4 september 1898.

Archieven & literatuur

ARCHIEVEN

Arti et Amicitiae, Amsterdam (AA)

Intekenlijst voor de oprichting van het Rembrandt-standbeeld 1841, toegangsnummer 170. (Intekenlijst Rembrandt 1841)

Brieven aan de commissie tot oprichting van het Rembrandt-standbeeld, toegangsnummer 172. (Brieven commissie Rembrandt)

Notulen van de Amsterdamse commissievergadering Rembrandt-standbeeld 1848-1851, toegangsnummer 216. (Notulen commissie, 1848-1851)

Notulen van de Amsterdamse commissievergadering Rembrandt-standbeeld 1851-1852, toegangsnummer 217. (Notulen commissie, 1851-1852)

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam (IISG)

Archief Landelijk Propaganda Komitee inzake den Internationalen Boycot van de Engelsche Scheepvaart, toegangsnummer ARCH01498. (Landelijk Propaganda Komitee)

Archief SDAP Federatie Amsterdam, toegangsnummer ARCH01268. (SDAP Amsterdam)

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam (SA)

Beeldbank

Bevolkingsregister 1851-1853, 1874

Pamflettencollectie 1852, 1857, 1858, 1872, 1886

Collectie A.Th. Hartkamp, toegangsnummer 15001.

Collectie Topografie, toegangsnummer 30578.

Collectie Bibliotheek, toegangsnummer 15030.

- Archief van de Commissie tot regeling der feestviering bij het 25-jarig regeringsjubileum van koning Willem III, toegangsnummer 32. (Commissie 25-jarig regeringsjubileum)
- Archief van het Hoofdcomité en de commissies voor een huldeblijk aan de nagedachtenis van Mr. J.R. Thorbecke, toegangsnummer 36. (Hoofdcomité Thorbecke)
- Archief van de Commissie voor de oprichting van een gedenkteken ter ere van de nagedachtenis van Prins Hendrik der Nederlanden, toegangsnummer 47. (Commissie Prins Hendrik)
- Archief van de Commissie voor de oprichting van het Sarphatimonument, toegangsnummer 53. (Commissie Sarphati)
- Archief van het Uitvoerend Comité voor de Aprilfeesten ter gelegenheid van de 70ste verjaardag van koning Willem III, toegangsnummer 55. (Uitvoerend Comité Aprilfeesten)
- Archief van de Commissie tot oprichting van een nationaal gedenkteken gewijd aan de grote daden der vroegere Nederlandse zeehelden (1886-1888), toegangsnummer 57. (Commissie zeehelden)
- Archief van de Subcommissie voor een huldeblijk ter nagedachtenis van Mr. J.R. Thorbecke en Feestcommissie voor de onthulling van deszelfs standbeeld, toegangsnummer 150. (Subcommissie Thorbecke)
- Archief familie Van de Poll, toegangsnummer 183.
- Archief van de Vereeniging ten behoeve der arbeidersklasse, toegangsnummer 197. (Vereeniging arbeidersklasse)
- Archief van de familie Van Lennep en aanverwante families, toegangsnummer 238.
- Archief van de Commissie voor de volksvermaken bij gelegenheid der onthulling in 1856 van het monument gewijd aan de volksgeest in de jaren 1830 en 1831, toegangsnummer 269. (Commissie volksvermaken 1856)
- Archief van de Commissie voor de volksvermaken op 4 september 1858 ter gelegenheid van de 18de verjaardag van de Prins van Oranje, toegangsnummer 270. (Commissie volksvermaken 1858)
- Archief van de Commissie voor de volksvermaken op 16 november 1863 ter gelegenheid van de viering van het halve eeuwfeest van Nederland's verkregen onafhankelijkheid, toegangsnummer 271. (Commissie volksvermaken 1863)
- Archief van de Vereniging tot Weldadigheid van de Allerheiligste Verlosser voor Rooms-Katholiek Lager Onderwijs, toegangsnummer 511. (Vereniging tot Weldadigheid)
- Archief van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, toegangsnummer 611. (Toonkunst)
- Archief van het Kabinet van de Burgemeester, toegangsnummer 5168. (Kabinet Burgemeester)
- Archief van de Secretarie, afdeling Algemene Zaken, toegangsnummer 5181. (Algemene Zaken)
- Archief van de Gemeentepolitie, toegangsnummer 5225. (Politie)

Zuid-Afrikahuis, Amsterdam (ZAH)

De archieven van H.J. Emous, 1897-1932, toegangsnummer 016. (EM)

De archieven van het Hoofdcomité, 1880-1884, toegangsnummer 024. (HC)

De archieven van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging, 1881-2015, toegangsnummer 046. (NZAV I)

De archieven van het Oorlogsfonds, 1899-1912, toegangsnummer 048. (NZAV III)

PERIODIEKEN

Algemeen Handelsblad

Amsterdamsche Courant

Asmodée

De Amsterdammer

De Goesche Courant

De Kroniek

De Locomotief

De Noord-Brabander

De Roode Duivel

De Standaard

De Telegraaf

De Tijd

De Wekker

Het Nieuws van den Dag

Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië

Java-bode

Leeuwarder Courant

Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Nieuwe Tilburgsche Courant

Rotterdamsch Nieuwsblad

Staats-courant

Sumatra Post

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad

WEBSITES

Amsterdamse grachtenhuizen:

<http://www.amsterdamsegrachtenhuizen.info>

Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland:

<http://socialhistory.org/bwsa>

Buitenbeeldinbeeld:

http://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Bedreigd/Historie_voor_1980.htm

Calculator koopkracht, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis:

<http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php>

CinemaContext, database Karel Dibbets:

<http://www.cinemacontext.nl>

Collectie Dennis Pugh en Ron van Randeraat, Amsterdam:

<http://www.denroncollections.nl>

Collectie EYE, Amsterdam:

<https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis>

Collectie Rijksmuseum, Amsterdam:

<https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken>

Facebook-pagina familie Janson:

<https://nl-nl.facebook.com/pages/Familie-Janson/188075848042290>

Full history of Douwes Fine Art', Douwes Fine Art:

<http://www.douwesfineart.com/douwes-full-history>

Geheugen van Nederland:

<http://www.geheugenvannederland.nl>

Nederlandse Liederensbank, Meertens Instituut, Amsterdam:

<http://www.liederensbank.nl>

Overzicht beelden in Nederland, door René en Peter van der Krogt:

<http://www.vanderkrogt.net/standbeelden>

ReclameArsenaal, Amsterdam:

<http://www.reclamearsenaal.nl>

Volkstellingen Nederland 1795-1971:

<http://www.volkstellingen.nl>

GEPUBLICEEERDE BRONNEN

Alberdingk Thijm, J.A., *Een weinig Amsterdamsche kritiek bij gelegenheid der nationale feestvieringen* (Amsterdam 1863).

Amsterdammer, Een, *Amsterdam en de Amsterdammers door een Amsterdammer* (Amsterdam 1974; reprint van Deventer 1875).

Anoniem, 'De beeldhouwkunst in de xix eeuw', *Kunstkronijk* (1840) 14-15.

Anoniem, *Het feest van Rembrandt van Rijn, verhaald door Joris Praatvaar* (Amsterdam 1852).

Anoniem, *Programma van het Rembrandts-feest. Uitgegeven met goedkeuring van de commissie* (Amsterdam 1852).

Anoniem, *Toespraken gehouden ter gelegenheid der onthulling van het standbeeld van Rembrandt* (Den Haag 1852).

Anoniem, *Zamenspraak tusschen Grietje Weetgraag en haar Buurjufvrouw Stijntje* (Amsterdam 1852).

- Anoniem, *Zamenspraak tusschen Rembrandt en de Botermarkt* (Amsterdam 1852).
- Anoniem, *De Augustusfeesten te Amsterdam 1856* (Amsterdam 1856).
- Anoniem, *Mejuffrouw Eendragt door Mijnheer Rembrandt uitgenoodigt om gezamenlijk de Amsterdamsche kermis met een bezoek te vereeren. Luimig dichtstukje* (Amsterdam 1856).
- Anoniem, *Oranje-vonken. Verzameling van opschriften in rijm en onrijm opgemerkt en gecopieerd bij het feest der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid* (Rotterdam 1864).
- Anoniem, 'Het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam', overdruk uit: *Het Lees-kabinet* (1882) 89-93.
- Anoniem, *De onthulling van het Sarphati-monument, 15 Juli 1886* (Amsterdam 1886).
- Anoniem, *Volledige officiële feestgids. Eerbiedig opgedragen aan Z.M. den Koning ter gelegenheid van de herdenkingsfeesten 1817-1887* (Amsterdam 1887).
- Anoniem, 'De Oranje Vrienden te Amsterdam', in: Leonard de Vries, *Hop Hop Hop, hangt de socialisten op! Een documentaire over het opkomend socialisme in de jaren tachtig, ontleend aan Recht voor Allen* (Amsterdam 1967) 140-144.
- Anoniem, *Uit het leven van Koning Gorilla* (Den Haag 1887), gereproduceerd in: Dennis Bos, *Willem III. Koning Gorilla* (Soesterberg 2002) 85-128.
- Belder, Adam [pseud. J.H. Altona], *Op de vlakke* (Amsterdam 1901).
- Bergh, S.J. van den en W.J. Hofdijk, *Gedenkboek der oprichting van het monument ter herinnering aan den volksgeest van 1830 & 1831* (Dordrecht 1858).
- Boeke, Jan, *Waarschuwend woord aan land- en stadsgenooten, tegen het dwaasselijk verspillen van hun geld aan de oprigting van een standbeeld voor Rembrandt* (Amsterdam 1841).
- Brink, Jan ten, *Vondel bekroond door het dankbaar nageslacht. Eene herinnering aan de oprichting van het standbeeld en de Vondelsfeesten in de hoofdstad, op 17, 18 en 19 Oktober 1867* (Arnhem 1868).
- D.B.V., 'President Kruger in de hoofdstad', *Eigen Haard* (1900) 831-832.
- De boycot der Engelsche handelsvloot 12 October-8 december 1901*, Het Uitvoerend Comité (Amsterdam z.d. [1901]).
- 'De Dam te Amsterdam en de Koningin op het bordes', *Eigen Haard* (1893) 308-310.
- Degenhardt, W., *Een halve eeuw. Losse bladen uit de portefeuille* (Amsterdam 1887).
- Deventer, C.Th. van, *Het 'Wilhelmus' als Nederlandsch volkslied* (Amsterdam 1898, overdruk uit *De Locomotief*, augustus 1890).
- Feestboekje voor de Tweede Jaarlijksche Feestviering der Typographische Vereeniging De Nederlandsch Drukkers gevestigd te Amsterdam* (Amsterdam 1859).
- Fell, R., *A tour through the Batavian Republic during the latter part of the year 1800* (Londen 1801).
- Frijlink, B., *De Vondel-feesten, in October 1867* (Amsterdam 1867).
- Gemeenteblad*, 1868, 1871, 1876.
- Hartogh, K. de, 'Kijkjes in het Nederlandsch Panopticum te Amsterdam. Geillus-

- treerd naar Photo's van J.A.D. Molster te Bloemendaal', overdruk uit: *Boon's Geïllustreerd Magazijn* (Amsterdam/N.J. Boon, 1899-1909) 98-110.
- Hermans, Louis Maximiliaan, *De Gouden Kwartjeswagen. Een beroep op het Amsterdamschen volk* (Amsterdam 1897).
- Hoop jr.'s zoon, A. van der, 'Schetsen en fantasien bij het Rembrandt'sfeest', 427-441 (overname uit *De Tijd*, 1852).
- Humorist, Een, *Physiologie van de Kalverstraat* (Amsterdam 1844).
- Kalff, Martin, 'Beelden uit het volksleven. De orgeldraaijer', *Eigen Haard* (1877) 243-244.
- Kuyper, A., *Plancius-rede* (Amsterdam 1884).
- Liederen voor het kroningsfeest*, Vereeniging tot Verbetering van den Volkszang (Amsterdam 1898).
- Luitink, P.J., *Werkmansliederen* (Amsterdam 1872).
- Maurik, Justus van, *Van allerlei slag. Novellen en schetsen* (Amsterdam 1882).
- Maurik, Justus van, *Toen ik nog jong was* (Amsterdam 1901).
- Megen, A.W. van, 'In het Panopticum', *Eigen Haard* (1882) 408-409.
- November-liedjes. 1813-1863*. Nederlandsch-Onderwijzers Genootschap (Amsterdam 1863).
- Officieele feestgids, uitgegeven namens de Hoofd-Commissie van ingezetenen voor de feestelijke ontvangst van Hare Majesteit de Koningin te Amsterdam bij gelegenheid van Hr. Ms. Inhuldiging binnen Amsterdam in 1898* (Amsterdam 1898).
- Oosterhout, R.A., *Het Palingoproer(?)* (Amsterdam 1886).
- Oosterhout, R.A., *De socialisten-slachting op het Waterlooplein* (Amsterdam 1887).
- Peijpers, W.N., *Levensschets van Rembrandt en dichtregelen bij de onthulling van zijn standbeeld* (Amsterdam 1852).
- Rapport van de Commissie tot ondersteuning der werklooze diamantbewerker dec. 1899-oct. 1900* (Amsterdam 1900).
- Roever, N. de, *Amsterdamsch jaarboekje voor geschiedenis en letteren* (Amsterdam 1888).
- Rössing, J.H., *Huldeblijk aan H.M. Koningin Wilhelmina van het Amsterdamsche volk* (Amsterdam 1898).
- Ruijter, P.C. de, *Wit en rood. Vrijheidszangen en gedichten voor het arbeidende volk* (Amsterdam 1887).
- Schenkman, Jan, *Jeremiade van Rembrandt van Rhijn, in den avond van 26 Mei 1852 afgeluisterd op de Botermarkt te Amsterdam, en eenige oogenblikken daarna voorgedragen in de Sociëteit Belle-Vue en Concordia* (Amsterdam 1852).
- Schenkman, Jan, *Wat een eenvoudig burger dacht bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt van Rhijn, op 27 Mei 1852 te Amsterdam. Een boertig dichtstukje* (Amsterdam 1852).
- Simons, Leo, *Amsterdam in stukken en brokken* (herdruk Amsterdam 1969; origineel Haarlem 1891).
- Tex, Cornelis den, aan Charles Daniël Walrave Boissevain, brief afgedrukt in: *Amstelodamum* 54 (1967) 214.

- Th[ijm], J.A.A., 'De Vondelsfeesten', *Dietsche Warande* (1869) 289-300.
- Tsoe-meiren, Eduard van [pseud. J.E. van Someren Brand], 'De Kalverstraat', *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* (1895) 387-407.
- Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1881.
- Vislaake, F.W., *Een woord van Rembrandt na zijne onthulling* (Amsterdam 1852).
- Vislaake, F.W., *Het standbeeld van Joost van den Vondel geen eer voor Amsterdam* (Amsterdam 1867).
- Wasklewicz-Van Schilfgaarde, B.J.M.C., *Paul Kruger's tocht. Getrouwe beschrijving van Oom Paul's bezoek aan Frankrijk, de Rijnprovincie en Nederland, opgeluisterd door illustratieën naar momentphotographieën* (Den Haag/Leiden 1900).
- Witkamp, P.H., 'Amsterdamsche tooneelen bij Nederland's jubelfeest', *Nederlandsch Magazijn* (1863) 385-387.
- Wijsmuller, J.J., *Apothéose van Rembrandt, 1652-1852. Aan de stichters van het standbeeld gewijd* (Amsterdam 1852).
- Zimmerman, Joh. C., 'Het standbeeld van Thorbecke', *De Gids* (1876) 524-539.

LITERATUUR

- Abeling, Joris, *Teloorgang en wederopstanding van de Nederlandse monarchie, 1849-1898* (Amsterdam 1996).
- Adams, Brian, 'Public meetings and the democratic process', *Public Administration Review* 64 (2004) 1, 43-54.
- Aerts, Remieg, 'De nationale cultuur. Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw', *Comenius* 38 (1990) 10, 236-255.
- Aerts, Remieg, en Henk te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 391-454.
- Aerts, Remieg en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw, 1813-1900* (Amsterdam 2006).
- Agricola, Esther M., 'The Hague as the disputed showcase of the Dutch State and Dutch national identity 1814-1917', *GeoJournal* 51 (2000) 47-56. Agulhon, Maurice, *Histoire vagabonde 1. Ethnologie et politique dans la France contemporaine* (Parijs 1988).
- Alting van Geusau, Sylvia, *Panorama's in Amsterdam als onderdeel van de negentiende-eeuwse spektakelcultuur* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam, 2012).
- Amende, Jorg, 'Een moderne beeldenstorm. Buitenreclame en de strijd om de openbare ruimte van Amsterdam, 1870-1930', *Stadsgeschiedenis* 6 (2011) 2, 146-169.
- Amende, Jorg, 'Etaleren: een vak apart!', *Ons Amsterdam* 63 (2011) 3, 108-113.
- Anderson, Benedict, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1983; herziene editie 1991).

- Applegate, Celia, *A nation of provincials. The German idea of Heimat* (Berkeley 1990).
- Asselbergs, Alphons J.M., *Dr. Jan Pieter Heije of De kunst van het leven* (Utrecht 1966).
- Augusteijn, Joost en Eric Storm (red.), *Region and state in nineteenth century Europe. Nation-building, regional identities and separatism* (Basingstoke 2012).
- Baar, Peter-Paul de, 'Amsterdamse kwakzalvers. Geheim-middelen tegen alle kwalen', *Ons Amsterdam* 59 (2007) 11/12, 429-432.
- Bakker, Catharina Th. en Peter-Paul de Baar, 'Oranjevrienden en oproerkrakers. De roerige geschiedenis van de Willemsstraat', *Ons Amsterdam* 57 (2007) 7/8, 306-310.
- Bakker, Martha (red.), *Stadsatlas Amsterdam. Stadskaarten en straatnamen verklaard* (Amsterdam 1998).
- Bank, Jan, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1990).
- Bank, Jan en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
- Bank, Jan, 'Feesten en beelden van het vaderland', in: J. Bank en M. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000) 21-32.
- Baycroft, Timothy en Mark Hewitson, 'Introduction', in: Idem (red.), *What is a nation? Europe 1789-1914* (Oxford 2006).
- Bechhofer, Frank en David McCrone, 'Imagining the nation. Symbols of national culture in England and Scotland', *Ethnicities* 13 (2012) 5, 544-564.
- Becker, Jochen, "'Justus ex fide vivit". Over het Vondelbeeld (Amsterdam, 1867)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1983* (z.p. [Den Haag] 1983) 132-193.
- Beelaerts van Blokland, P.R., 'Vereeniging ten Behoeve der Arbeidersklasse 1852-1952', *Amstelodamum* 39 (1952) 49-53.
- Beliën, Herman en Paul Knevel, *Langs Rembrandts roem. De reputatie van een meester* (Amsterdam 2006).
- Bennett, Tony, *The birth of the museum. History, theory, politics* (Londen/New York 1995).
- Bergvelt, Ellinoor en Claudia Hörster, 'Kunst en publiek in de Nederlandse rijksmusea voor oude kunst (1800-1896). Een vergelijking met Bennetts *The birth of the museum*', *De negentiende eeuw* 34 (2010) 3, 232-248.
- Beunders, Henri, 'Wachten op televisie', in: Paul Brill (red.), *Opmaat van een nieuwe eeuw. Hoofdstukken uit het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 1995) 133-156.
- Beunders, H., "'t Is Naatje". Een pokdalige herinnering. Het "Gedenkteken aan den Volksgeest van 1830" op de Dam te Amsterdam, 1856-1914', in: N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (z.p. 2005, tweede druk; eerste druk Antwerpen/Amsterdam 1995) 126-146.
- Beusekom, Ansje van, *Kunst en amusement. Reacties op de film als een nieuw medium in Nederland, 1895-1940* (Haarlem 2011).

- Beyen, Marnix en Maarten Van Ginderachter, 'General introduction. Writing the mass into a mass phenomenon', in: Idem (red.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century* (Basingstoke 2012).
- Beyen, Marnix, 'Moeder en dochter keren terug naar de hoofdstad. Een parabel als inleiding', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 1, 59-62.
- Bickford-Smith, Vivian, 'Introduction. The case for studying cities and nationalisms', *Journal of Urban History* 38 (2012) 5, 855-861.
- Billig, Michael, *Banal nationalism* (Londen 1995).
- Bishoff, Ruud, 'De zwijgende speelfilm', in: Karel Dibbets en Frank van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Houten 1986, tweede gewijzigde druk; eerste druk 1986) 53-104.
- Bloemgarten, S.E., 'Abraham Reens. Een vergeten rebel (slot)', *Levend Joods Geloof* 22 (1975) 3, 11-13.
- Blokland-Potters, Talja, *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk* (Amsterdam 1998).
- Blom, Ivo, 'Terugblikken. Nederlandse non-fictiefilms van rond de eeuwwisseling', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 13 (2010) 1, 78-94 en 14 (2011) 1, 49-73.
- Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland van de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987).
- Boer, Elsa den, *Omwille van winter en watersnood. Liefdadigheidsuitgaven in de negentiende eeuw* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1994).
- Boer, J.F.M. den, 'Pierement. Het Amsterdams draaiorgel', *Amstelodamum* 38 (1951) 49-55.
- Boersma, Erica, "'Yrelandtsche traenen" gedroogd. Transnationale solidariteit en lokale politiek in Zeeland, 1641-1644', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128 (2015) 2, 201-222.
- Borchert, James, 'Urban neighbourhood and community. Informal group life, 1850-1970', *Journal of Interdisciplinary History* 11 (1981) 4, 607-631.
- Borgt, Carlo van der, Amanda Hermans en Hugo Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996).
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bos, Dennis, *Willem III. Koning Gorilla* (Soesterberg 2002).
- Bossenbroek, Martin, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
- Bossenbroek, Martin, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2013).
- Botermans, Jack en Wim van Grinsven, *Oranje boven. Een schatkamer vol herinneringen* (Arnhem 2008).
- Bramwell, Bill, 'Public space and local communities. The example of Birmingham, 1840-1880', in: Gerry Kearns en Charles W.J. Withers (red.), *Urbanising Britain. Essays on class and community in the nineteenth century* (Cambridge 1991) 31-54.
- Bree, Han van, 'In dit huis heerst liefde. De schijn van Hollandse huiselijkheid bij

- de Oranjes in de jaren vijftig', *Holland. Historisch tijdschrift* 44 (2012) 3, 155-163.
- Breuilly, John, 'What does it mean to say that nationalism is "popular"?', in: Maarten Van Ginderachter en Marnix Beyen (red.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century* (Basingstoke 2012) 23-43.
- Briels, Adriaan, *De intocht van de levende photographie in Amsterdam: de kine-toscoop – 1894 en de cinematografen 1896-1898. Een filmhistorische verkenning* (Amsterdam 1971).
- Brophy, James M., *Popular culture and the public sphere in the Rhineland 1800-1850* (Cambridge 2007).
- Brugmans, H., 'De inhuldiging des konings te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 14 (1916) 21-36.
- Bruin, Kees, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980).
- Bruin, Martine de, 'Vivat Oranje hoezee. Straatliefden voor volk en vaderland', *Literatuur* 21 (2004) 3, 50-53.
- Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 4.
- Bijl, Paul, *Emerging memory. Photographs of colonial atrocity in Dutch cultural remembrance* (Amsterdam 2015).
- Bijsterveld, Karin, *Mechanical sound. Technology, culture and public problems of noise in the twentieth century* (Cambridge, MA 2008).
- Calhoun, C.J., 'Community. Towards a variable conceptualization for comparative research', *Social History* 5 (1980) 1, 105-129.
- Cerulo, Karen A., *Identity designs. The sights and sounds of a nation* (New Brunswick/New Jersey 1995).
- Confino, Alon, *The nation as a local metaphor. Württemberg, imperial Germany and national memory, 1871-1918* (Londen 1997).
- Confino, Alon en Ajay Skaria, 'The local life of nationhood', *National Identities* 4 (2002) 1, 7-24.
- Cosgrove, Denis E., *Social formation and symbolic landscape* (Londen 1984).
- Cosgrove, Denis, *Geography and vision. Seeing, imagining and representing the world* (Londen 2008).
- Cossart, Paula, *Le meeting politique. De la délibération à la manifestation (1868-1939)* (Rennes 2010).
- Couvée, D.H., *De Dam. De geschiedenis van een plein* (Utrecht 1968).
- Crary, Jonathan, *Techniques of the observer. On vision and modernity in the nineteenth century* (Cambridge, Mass. 1990).
- Croon, Ben, 'Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming in de kunst- en handelsmetropool Antwerpen: de negentiende-eeuwse Rubenscultus', *Volkskunde* 104 (2003) 1, 19-83.
- Dam, Peter van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).
- Daniels, Stephen, *Fields of vision. Landscape imagery and national identity in England and the United States* (Cambridge 1993).

- Dekker, Betty, 'De Vereeniging tot Veredeling van het Volksvermaak te Amsterdam, 1871-1910. Van volksverheffing tot Oranjevereniging', *De negentiende eeuw* 20 (1996) 3, 192-204.
- Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).
- Dekker, Tessel, 'Flaneren in het gaslicht', *Ons Amsterdam* 66 (2014) 3, 16-19.
- DeNora, Tia, *Music in everyday life* (Cambridge 2000).
- Dibbets, Karel en Frank van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Houten 1986, tweede gewijzigde druk; eerste druk 1986).
- Dibbets, Karel, 'Paul Kruger als toneelheld en filmster. De verbeelding van de Boerenoorlog en de opleving van het nationalisme, 1899-1902', *De negentiende eeuw* 38 (2014) 4, 225-268.
- Dietvorst, A.G.J., *Het toeristisch landschap tussen illusie en werkelijkheid* (Wageningen 2001).
- Doel, H.W. van den, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996).
- Dokkum, J.D.C. van, *Honderd jaar muziekleven in Nederland. Een geschiedenis van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst bij haar eeuwfeest 1829-1929* (Amsterdam 1929).
- Driver, Felix en David Gilbert (red.), *Imperial cities. Landscape, display and identity* (Manchester 1999).
- Driver, Felix, 'Visualizing landscape', *Journal of Urban History* 21 (1995) 6, 764-771.
- Duco, D.H., *De tabakspijp als Oranjepropaganda* (Leiden 1992).
- Duco, Don, 'Het Amsterdamse sigarenzakje', online publicatie 2004: <http://www.pijpenkabinet.nl/Pijpenkabinet/oo%20frame.html>
- Duparc, S., 'De eerste openbare muziekschool te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 29 (1932) 279-322.
- Dijk, Marie van, 'De "stichtelijke toon" in het profane Nederlandse lied van de achttiende en de negentiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 29 (1993) 2, 182-207.
- Dyos, H.J., 'Editorial', in: Idem (red.), *Urban History Yearbook 1978* (Leicester 1978) 3-6.
- Dubois, O.W. en Krijn de Jong, *Aan de minste van Mijn broeders. Het werk van 'Tot Heil des Volks', 1855-2005* (Amsterdam 2005).
- Edensor, Tim, *National identity, popular culture and everyday life* (Oxford 2002).
- Elias, Norbert en John L. Scotson, *The established and the outsiders. A sociological enquiry into community problems* (Londen 1965).
- Emeis, M.G., *Het Paleis op de Dam. De geschiedenis van het gebouw en zijn gebruikers* (Amsterdam/Brussel 1981).
- Evens, Bert, *De openbare heldenverering in Antwerpen. Het oprichten van standbeelden als uitdrukking van maatschappelijke tendensen en discussies (1830-1914)* (scriptie Katholieke Universiteit Leuven 1999-2000).
- Eijnatten, J. van, 'Oranje en Nederland zijn één. Orangisme in de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 23 (1999) 1, 4-22.

- Eijssinck, Hans, “‘Ten einde subsidie van de gemeente te erlangen moet men, roeiende met de riemen welke men heeft, volksconcerten organiseren.’” Volksconcerten te Amsterdam’, in: M.G. Westen (red.), *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden 1990) 105-126.
- Faure, Alain, ‘The public meeting movement in Paris from 1866 to 1870’, in: Adrian Rifkin and Roger Thomas (red.), *Voices of the People. The social life of ‘La Sociale’ at the end of the Second Empire* (Londen 1988) 181-234.
- Faure, Alain, ‘Le local. Une approche du quartier populaire (Paris, 1880-1914)’, *Mélanges de l’Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée* 105 (1993) 2, 489-501.
- Faure, Alain, ‘Local life in working-class Paris at the end of the nineteenth century’, *Journal of Urban History* 32 (2006) 5, 761-722.
- Fox, Jon E., en Cynthia Miller-Idriss, ‘Everyday nationhood’, *Ethnicities* 8 (2008) 4, 536-576.
- Fox, Jon E., ‘National holiday commemorations. The view from below’, in: Rachel Tsang en Eric Taylor Woods (red.), *The cultural politics of nationalism and nation building. Ritual and performance in the forging of nations* (Londen 2014) 38-52.
- Friederici, Angelika, *Castan’s Panopticum. Ein Medium wird besichtigt: Nederlandsch Panopticum te Amsterdam B1 Heft 13* (Berlijn z.d. [2012]).
- Frijhoff, W.Th.M., ‘Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 4, 614-634.
- Frijhoff, Willem, ‘Toeëigening. Van bezitsdrang naar betekenisgeving’, *Trajecta* 6 (1997) 2, 99-118.
- Frijhoff, Willem, *De Nederlandse identiteit: feit of fictie? Tekst van de Johan de Witt-lezing, gegeven op donderdag 9 oktober 2008 in de Augustijnenkerk te Dordrecht* (z.p. 2008).
- Fuchs, J.M., *Amsterdam, een lastige stad. Rellen, oproeren en opstanden in de loop der eeuwen* (Baarn 1970, tweede druk; eerste druk 1970).
- Furnée, Jan Hein, ‘Winkelatalages als moderne massamedia. Visuele cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890’, *De negentiende eeuw* 27 (2003) 2, 74-106.
- Furnée, Jan Hein, ‘Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving’, *Groniek. Historisch tijdschrift* 37 (2004) 162, 9-27.
- Furnée, Jan Hein, ‘Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad’, *De negentiende eeuw* 33 (2009) 2, 96-122.
- Furnée, Jan Hein, ‘Winkelen als bevrijding? Vrouwen en stedelijke ruimte in Amsterdam, 1863-1913’, *BGMN – Low Countries Historical Review* 130 (2015) 2, 92-122.
- Garrioch, David en Mark Peel, ‘Introduction. The social history of urban neighbourhoods’, *Journal of Urban History* 32 (2006) 5, 663-676.
- Geertz, Clifford, ‘Thick description. Toward an interpretive theory of culture’, in:

- Idem, *The interpretation of cultures. Selected essays* (New York 1973) 3-30.
- Gessel, Jeroen van, *Een vaderland van goede muziek. Een halve eeuw Maatschappij tot bevordering der toonkunst (1829-1879) en het Nederlandse muziekleven* (Utrecht 2004).
- Giele, Jacques en Geert Jan van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis* (1974) 45, 2-32.
- Giele, Jacques, 'Waarin onderscheidt zich de geschiedenis van de arbeidersbeweging van de structureel bedreven sociale geschiedenis', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976* (Nijmegen 1976) 7-20.
- Giele, Jacques, *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* (Nijmegen 1979).
- Gilboa, Avi en Ehud Bodner, 'What are your thoughts when the national anthem is playing? An empirical exploration', *Psychology of music* 37 (2009) 4, 459-484.
- Ginkel, Rob van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999).
- Gompelman, Linda, *Oud-Hollandt op de Wereldtentoonstelling van 1895 in Amsterdam. Publieksgeschiedenis avant la lettre* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam, 31 januari 2013).
- Gooijer, A.C. de, *Op een voetstuk gezet. Standbeelden in Amsterdam* (Baarn 1984).
- Graaff, B.J.H. de, *De mythe van de stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners, 1902-1930* (Amsterdam 1993).
- Gras, Henk, 'Een stad waar men zich koninklijk kan vervelen'. *De modernisering van de theatrale vermakelijkheden buiten de schouwburg in Rotterdam, circa 1770-1860* (Hilversum 2009).
- Green, Abigail, *Fatherlands. State-building and nationhood in nineteenth-century Germany* (Cambridge 2001).
- Grell, Ole Peter, *Brethren in Christ. A Calvinist network in Reformation Europe* (Cambridge 2011).
- Grijp, Louis, *Het Nederlands lied in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991).
- Grijp, Louis Peter (red.), *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn burens* (Nijmegen/Amsterdam 1998).
- Grijp, Louis Peter, 'Inleiding', in: Idem (red.), *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn burens* (Nijmegen/Amsterdam 1998) 7-15.
- Grijp, Louis Peter, 'Nationale hymnen in het Koninkrijk der Nederlanden, 1: 1813-1839', in: Idem (red.), *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn burens* (Nijmegen/Amsterdam 1998) 44-73.
- Haan, Ido de en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 2, 167-200.
- Haan, Ido de, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013).

- Hahn, Hazel, 'Boulevard culture and advertising as spectacle in nineteenth-century Paris', in: Alexander Cowan en Jill Steward (red.), *The city and the senses. Urban culture since 1500* (Aldershot 2007) 156-175.
- Halberstadt, A., 'Botermarkt en Kaasmarkt', *Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum* 8 (1910) 155-180.
- Halbertsma, Marlite en Julia Noordegraaf, 'Het karakter van de visuele cultuur van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 27 (2003) 2, 67-73.
- Hearn, Jonathan, *Rethinking nationalism* (2006).
- Hearn, Jonathan, 'National identity. Banal, personal and embedded', *Nations and Nationalism* 13 (2007) 4, 657-674.
- Helden, Arko van, 'De "kleine luyden" van Abraham Kuyper – een vorm van populistische retoriek', *De negentiende eeuw* 35 (2011) 3, 139-153.
- Heuven-Van Nes, E. van, A. van Schaik en M.E. Spliethoff (red.), *Monumenten voor Nassau en Oranje* (Rotterdam 2004).
- Heijder, M., 'C.W.M. Klijn. Een bejubeld en verguisd ambtenaar', *Ons Amsterdam* 34 (1982) 2, 46-52.
- Hobsbawm, Eric en Terence Ranger (red.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983).
- Hobsbawm, Eric J., 'History from below. Some reflections', in: Frederick Krantz (red.), *History from below. Studies in popular protest and popular ideology in honour of George Rudé* (Montréal 1985) 63-73.
- Hobsbawm, E.J., *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1993, tweede herziene druk; eerste druk 1990).
- Hoed, Paul den, 'Het nationaal monument voor 1813 als meerduidig beeldverhaal', in: Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde (red.), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013) 348-361.
- Hoegaerts, Josephine, *Masculinity and nationhood, 1830-1910. Constructions of identity and citizenship in Belgium* (Basingstoke 2014).
- Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009).
- Hutchinson, John, 'Hot and banal nationalism. The nationalization of 'the masses'', in: Gerard Delanty en Krishan Kumar (red.), *The SAGE handbook of nations and nationalism* (Londen 2006) 295-306.
- Huijsen, Coos, *Nederland en het verhaal van Oranje* (Amsterdam 2012).
- Huygens, G.W., *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij* (Rotterdam/'s-Gravenhage 1972).
- Jackson, Peter, *Maps of meaning. An introduction to cultural geography* (Londen 1989).
- Jacobs, Annelies, *Het geluid van gisteren. Waarom Amsterdam vroeger ook niet stil was* (Maastricht 2014).
- Jager, Ida, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (Rotterdam 2012).

- Jans, Jasper, 'Vaderlandse geschiedenis en de participerende burger. Onderwijs in burgerschap in het midden van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 36 (2012) 2, 104-119.
- Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Jansen, G.J., *Een roes van vrijheid. Kermis in Nederland* (Amsterdam 1987).
- Jaspers, Charles en Jan Peter Margry, *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang* (Hilversum 2006) 49-53.
- Jong, Ad de, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland, 1815-1940* (Nijmegen 2001).
- Jong, Joost de, 'Belg maakte eerste standbeelden. Beelden in Amsterdam: een naoorlogs fenomeen', *Ons Amsterdam* 63 (2011) 9, 342-345.
- Jourdan, Annie, *Les monuments de la Révolution Française: le discours des images dans l'Espace parisien, 1789-1804* (Amsterdam 1993).
- Kemperink, Mary, *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle* (Amsterdam 2001).
- Kerremans, Richard, 'De openbare monumenten in Brussel en Wallonië', in: Jacques van Lennep (red.), *De 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst* (Brussel 1990) 149-168.
- Kersen-Halbertsma, M.F. van, 'Bezoeken in het land', in: *Wij zijn er nog. Het regentschap van Koningin Emma 1890-1898*, Rijksmuseum Paleis Het Loo (Apeldoorn 1989) 54-62.
- Keyser, Marja, *Komt dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Rotterdam 1976).
- Klein Kranenburg, Diederick, 'Samen voor ons eigen'. *De geschiedenis van een Nederlandse volksbuurt: de Haagse Schilderswijk, 1820-1985* (Hilversum 2013).
- Klötters, Jacques, 'De bruisende stad. Een kroegentocht in 1900', in: Martha Bakker (red.), *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw* (Bussum 2000) 323-349.
- Kluyt, J.A. en Ko van der Laan, *In de Amsterdamsche Jordaen. Een romantisch brok stadshistorie* (Amsterdam 1947, tweede druk).
- Knippenberg, Hans en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1983).
- Koot, Ton, 'Bespiegeling over de bezoekcijfers', in: *Het Rijksmuseum 1808-1958. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan* (Den Haag 1958) 73-82.
- Kooij, Pim, 'De burger in een sociaal-historische context', *Groniek. Historisch tijdschrift*, speciale uitgave: *Stijlen van burgers* 40 (2007) 176bis, 133-144.
- Koppen, C.A.J. van, *De Geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Wormer 1992).
- Kouwenaar, D., *Tussen Dam en Muntplein. De levensgeschiedenis van de Kalverstraat* (Rotterdam 1950).
- Krol, Ellen, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).

- Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek, 1870-1902* (Amsterdam 1985).
- Kuitenbrouwer, Vincent, *War of words. Dutch Pro-Boer Propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam 2012).
- Landstra, Menno (red.), *Het Nationaal Monument op de Dam* (Amsterdam 1998).
- Langendijk, Eugène, 'De roep der klassieken', in: Guus van den Hout en Eugène Langendijk (red.), *Louis Royer, 1793-1868. Een Vlaams beeldhouwer in Amsterdam* (Amsterdam 1994) 9-48.
- Leerssen, Joep, *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen 2006).
- Leerssen, Joep, 'The nation and the city. Urban festivals and cultural mobilization', *Nations and Nationalism* 21 (2015) 1, 2-20.
- Lees, Andrew, *Cities perceived. Urban society in European and American thought, 1820-1940* (Manchester 1985).
- Leeuwen, Thijs van en Alberto Stofberg, *De Gouden Koets. Van Amsterdams geschenk tot nationaal symbool* (Zwolle 2010).
- Leith, James A., *Space and revolution, Projects for monuments, squares, and public buildings in France 1789-1799* (Montreal 1991).
- Lesger, Clé, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000* (Hilversum 2013).
- Lesger, Clé en Jan Hein Furnée, 'Shopping streets and cultures from a long-term and transnational perspective. An introduction', in: Idem (red.), *The landscape of consumption. Shopping streets and cultures in western Europe, 1600-1900* (Basingstoke 2014) 1-15.
- Lidtke, Vernon, *The alternative culture. Socialist labor in Imperial Germany* (New York 1985).
- Lighthart, Jan, *Jeugdherinneringen* (Groningen 1916, vierde druk; eerste druk 1913).
- Lis, Catharina en Hugo Soly, 'Neighbourhood social change in West European cities', *International Review of Social History* 38 (1993) 1-30.
- Looijen, T.K., *Een geschiedenis van Amsterdamse theaters. Wie kwam er niet in de Nes?* (Nieuwkoop 1981).
- Lowell Lewis, J., *The anthropology of cultural performance* (New York 2013).
- Lunsingh Scheurleer, D.F., *Oranje op aardewerk. Van Willem de Zwijger tot Koningin Beatrix* (Lochem 1994).
- 'Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst 1829-2004. 175 jaar impuls en vernieuwing', *Toonkunst-Nieuws. Tijdschrift van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst*, 148 (2004) 3.
- Maden, Frank van der, 'De komst van de film', in: Karel Dibbets en Frank van der Maden (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Houten 1986, tweede gewijzigde druk; eerste druk 1986) 11-52.
- Margry, Peter Jan, 'Mobocracy and monarchy. A ritualistic reconciliation with the anachronism of the Dutch monarchy', *Ethnologia Europaea* 44 (2014) 1, 5-22.

- Martinet, Chantal, 'Les historiens et la statue', *Le mouvement social* (1985) 131, 121-129.
- Mathijssen, Marita, 'Verzen voor vaderlanders', in: Idem en Ruud Poortier, *Hendrik Tollens Cz. 1780-1856* (Rijswijk z.j. [2006]) 6-13.
- Mathijssen, Marita, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013).
- Matthey, Ignaz, "'Een diepe hulde, een warme toon". De oprichtingsgeschiedenis van het Thorbeckebeeld', *Jaarboek Amstelodamum* 85 (1993) 133-166.
- Meershoek, Guus, 'De stad onder toezicht. Het gezag over de openbare ruimte, 1878-1918', in: Maarten Hell e.a. (red.), *Waakzaam in Amsterdam. Hoofdstad en politie vanaf 1275* (Amsterdam 2011) 295-359.
- Merwe, Jaap van de, *Gij zijt kanalje, heeft men ons verweten! Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen* (Utrecht/Antwerpen 1974).
- Metz, Daniël, 'Transvaalbuurt, tussen Boerenoorlog en anti-apartheid', *Ons Amsterdam* 64 (2012) 4, 144-149.
- Meulen, Dik van der, *Koning Willem III. 1817-1890* (Amsterdam 2013).
- Meijer jr., D.C., 'Het Amsterdamsche Briel- en Oranjefeest van 1872', *Jaarboek Amstelodamum* 28 (1931) 257-293.
- Meijsen, J.H., *Lager onderwijs in de Spiegel der Geschiedenis. 175 jaar nationale wetgeving op het lager onderwijs in Nederland, 1801-1976* (Den Haag 1976).
- Miert, Jan van, 'Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 4, 670-689.
- Miert, Jan van, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten, 1850-1920* (Amsterdam 1994).
- Minne, A. van der, 'Amsterdam als hoofdstad van Nederland', *Jaarboek Amstelodamum* 29 (1932) 261-264.
- Mosse, George, *The nationalization of the masses. Political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich* (New York 1975).
- Mijnhardt, Wijnand, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).
- Nas, Peter, 'Jakarta, city full of symbols. An essay in symbolic ecology', *Sojourn. Social issues in Southeast Asia* 7 (1992) 2, 175-207.
- Nas, Peter J.M. en Annemarie Samuels (red.), *Hypercity. The symbolic side of urbanism* (Londen 2006).
- Noordegraaf, Julia, 'De opkomst van het museum in de "spectaculaire" negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 20 (2003) 2, 121-136.
- Noordegraaf, Julia, *Strategies of display. Museum presentation in nineteenth- and twentieth-century visual culture* (Rotterdam 2004).
- Oosterom, L.M. van, 'Gelukkig het volk, voor hetwelk het verjaarfest van den Vorst een nationaal feest is!' *Patronen in vieringen onder Willem I (1813-1840)* (master-scriptie Universiteit Leiden, september 2014).

- Osta, Jaap van, *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie* (Amsterdam 1998).
- Palmer, Catherine, 'From theory to practice. Experiencing the nation in everyday life', *Journal of Material Culture* 3 (1998) 2, 175-199.
- Pasler, Jann, *Composing the citizen. Music as public utility in Third Republic France* (Berkeley/Londen 2009).
- Petterson, Anne, *Willemsstraat. Oranjeliefde en het ontstaan van nationaal besef in de Amsterdamse Willemsstraat, 1857-1907* (masterscriptie Universiteit Leiden, januari 2011).
- Petterson, Anne, 'Een zee van vlaggen. Oranjeliefde in de Willemsstraat', *Ons Amsterdam* 63 (2011) 7/8, 292-297.
- Petterson, Anne, "'En toch viert men feest!'" Amsterdam en de zeventigste verjaardag van koning Willem III', in: Henk te Velde en Donald Haks (red.), *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 177-196.
- Petterson, Anne, 'Uit volle borst voor Oranje en de roden. Politieke herkenningmelodieën in 19de-eeuws Amsterdam', *Geschiedenis Magazine* 50 (2015) 2, 24-27.
- Perry, Jos, *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).
- Picker, John M., *Victorian soundscapes* (Oxford 2003).
- Plasse, Jan van de, en Wim Verbei, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opinipers* (Amsterdam 2005).
- Ploeger, Jan, *Nederlanders in Transvaal 1850-1950* (Pretoria 1994).
- Plunkett, John, *Queen Victoria. First media monarch* (Oxford 2003).
- Polak, Henri, *Amsterdam die groote stad... Een bijdrage tot de kennis van het Amsterdamsche volksleven in de xixe en xxe eeuw* (Amsterdam 1936, tweede druk).
- Pretorius, Fransjohan, 'The Dutch social democrats and the South African war, 1899-1902', *European Review of History* 6 (1999) 2, 199-220.
- Prideaux, Jillian, 'Consuming icons. Nationalism and advertising in Australia', *Nations and Nationalism* 15 (2009) 4, 616-635.
- Prujjs, Martin, *Een monument voor dr. Samuel Sarphati* (Amsterdam 1994).
- Rau, Hugo, 'Naatje van de Dam. Tussen exaltatie en verguizing', in: Guus van den Hout en Eugène Langendijk (red.), *Louis Royer, 1793-1868. Een Vlaams beeldhouwer in Amsterdam* (Amsterdam 1994) 75-86.
- Rausch, Helke, *Kultfigur und Nation. Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London 1848-1914* (München 2006).
- Rausch, Helke, 'Staging realms of the past in 19th-century Western Europe. Comparing monumental strategies of middle-class nationalists', *East Central Europe* 36 (2009) 1, 37-62.
- Ree, M., 'Het standbeeld van Joost van den Vondel', *Ons Amsterdam* 17 (1965) 6, 169-173.
- Reeser, Eduard, *Een eeuw Nederlandse muziek, 1815-1915* (Amsterdam 1986).

- Revill, George, 'Music and the politics of sound. Nationalism, citizenship and auditory space', *Environment and Planning D: Society and space* 18 (2000) 597-613.
- Richards, Thomas, *The commodity culture of Victorian England. Advertising and spectacle, 1851-1914* (Stanford 1990).
- Rodenhuis, A., 'De muziekschool van de Maatschappij Toonkunst', *Ons Amsterdam* 17 (1965) 3, 66-73.
- Roever, Margriet de, "'Verbroedering en kunstzin' 1839-1875", in: Jan Jaap Heij (red.), *Een vereniging van ernstige kunstenaars. 150 jaar maatschappij Arti et Amicitiae* (Amsterdam 1989) 12-27.
- Rooy, Piet de, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingop-roer* (Bussum 1971).
- Rooy, Piet de, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- Ruitenbeek, Henny, 'Vaderlands verleden in de Amsterdamse Stadsschouwburg 1830-1840', *De negentiende eeuw* 17 (1993) 4, 177-191.
- Sargeant, Lynn, 'Singing the nation into being. Teaching identity and culture at the turn of the twentieth century', *History of Education Quarterly* 29 (2009) 3, 291-322.
- Sas, Nicolaas C.F. van, 'Varieties of Dutchness', in: Annemieke Galema, Barbara Henkes en Henk te Velde (red.), *Images of the nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam/Atlanta, GA. 1993) 5-16.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Schade, Carol, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam* (Amsterdam 1981).
- Schiferli, Jacques, 'Een "Nationaal gedenkteken voor november 1813"' (Den Haag, 1863-1869), in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1983* (z.p. [Den Haag] 1983) 73-131.
- Schilder, Geerthe, 'Bureau Controle. Hoe de 19de-eeuwse politie zichzelf in het gareel bracht', *Ons Amsterdam* 61 (2009) 4, 170-173.
- Schoorl, E., *Het plan tot internationale boycot van de Engelse scheepvaart 1901. Een illustratie van de vakbeweging rond de eeuwwisseling* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1969).
- Schutte, G.J., *De Hollanders in Krugers republiek, 1884-1899* (Pretoria 1968).
- Schutte, G.J., *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie* (Franeker 1986).
- Schutte, G.J., 'Uit het diensthuis geleid. Nederlands beeld van de Grote Trek, 1838-1949', *Jaarverslag van de Nederlands Zuidafrikaanse Vereniging 1987* (Amsterdam 1987) 3-24.
- Schwartz, Vanessa, *Spectacular realities. Early mass culture in fin-de-siècle Paris* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1998).
- Schwartz, Vanessa R. en Jeannene M. Przyblyski, 'Visual culture's history. Twenty-first century interdisciplinarity and its nineteenth-century objects', in: Idem

- (red.), *The nineteenth-century visual culture reader* (New York 2004) 3-14.
- Seelen, Anton, *Het volkslied in Nederland. Heden en verleden van een ideaaltype* (Nijmegen 1981).
- Sharpe, Jim, 'History from below', in: Peter Burke (red.), *New perspectives on historical writing* (Cambridge 2001) 25-42.
- Smelik, Jan, *Eén in lied en leven. Het stichtelijk lied bij Nederlandse protestanten tussen 1866 en 1938* (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 1997).
- Smit, Diederik, *Het belang van het Binnenhof. Twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam 2015).
- Smith, Anthony, 'The limits of everyday nationhood', *Ethnicities* 8 (2008) 4, 563-573.
- Smith, M.M., *Hearing history. A reader* (Athens Ga., 2004).
- Speet, Ben, 'Haarlem op de been. Het bezoek van Sequah aan de stad Haarlem in 1891', in: Hans Brokken, Florence Kroon en Ab van der Steur (red.), *Hart voor Haarlem. Liber Amicorum voor Jaap Temminck* (Haarlem z.j. [1996]) 306-316.
- Starkenburg, Esther, *De inrichting van de openbare ruimte in Amsterdam in de tweede helft van de 19^e eeuw. Deel 1* (Amsterdam 1997).
- Stelten, Hilde van, 'Manlief, je wilt toch niet gaan zingen?' *Verval en herstel van Nederlandse liedertafels tussen 1870 en 1900* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam, juni 2015) 73-79.
- Stieber, Nancy, 'Paths of empowerment. Ritual reinscription of meaning on the plan of Amsterdam, 1886-1914', in: Dana Arnold, Andrew Ballentyne (red.), *Architecture as experience. Radical change in spatial practice* (Londen 2004) 109-133.
- Stieber, Nancy, 'Postcards and the invention of old Amsterdam around 1900', in: Jordana Mendelson en David Prochaska (red.), *Postcards. Ephemeral histories of modernity* (University Park, PA. 2010) 24-41.
- Stieber, Nancy, *Metaphor and metropolis* (Uhlenbeck Lecture 30; Wassenaar 2012).
- Stolwijk, Chris, *Uit de schilderswereld. Nederlandse kunstschilders in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1998).
- Tempel, Mark van den, "'Als Daguerre dat eens kon aanschouwen...'" The Mutoscope & Biograph Company als voorloper van het bioscoop-journaal in Nederland', *Jaarboek voor Mediageschiedenis* 8 (1997) 51-72.
- Thijssen, Theo, *In de ochtend van het leven. Jeugdherinneringen*, opgenomen in *Verzameld werk IV* (Amsterdam 1999).
- Tibbe, Lieske en Martin Weiss, 'Publiek gebruik van Nederlandse verzamelingen in de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw* 34 (2010) 3, 184-192.
- Tilburg, Merel van (red.), *Beelden van Amsterdam. Amsterdammers vertellen* (Amsterdam 2006).
- Till, Karen E., 'Political landscapes', in: James Duncan e.a. (red.), *A companion to cultural geography* (Malden 2004) 347-364.
- Tollebeek, J. en T. Verschaffel, 'Group portraits with national heroes. The pantheon as an historical genre in nineteenth century Belgium', *National Identities* 6 (2004) 2, 91-106.

- Tijhoff, A.E., *Winkelen in Amsterdam. Flaneuses in de hoofdstad, 1870-1914* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 2007).
- Van Ginderachter, Maarten, 'Het vaderland vanuit kikkerperspectief. Recent Belgisch en Nederlands onderzoek naar natievorming tijdens de lange negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122 (2004) 4, 522-537.
- Van Ginderachter, Maarten, 'Public transcripts of royalism. Pauper letters to the Belgian royal family (1880-1940)', in: Jeroen Deploige en Gita Deneckere (red.), *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power and history* (Amsterdam 2006) 223-234.
- Van Ginderachter, Maarten, 'Contesting national symbols. Belgian *belle époque* socialism between rejection and appropriation', *Social History* 34 (2009) 1, 55-73.
- Van Ginderachter, Maarten en Marnix Beyen (red.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century* (Basingstoke 2012).
- Vannieuwenhuysen, Karen, 'De productie van een politieke stedelijke ruimte. Het Antwerpse stadsbestuur en de aanleg en ontwikkeling van de Leopoldlei en haar omgeving, 1857-1876', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129 (2016) 2, 197-217.
- Veen, Veronica, *Het Rembrandtbeeld. Hoe een kunstenaar in de 19de eeuw een nationale held werd* (Amsterdam 1977).
- Velde, Henk te, 'Het "roer van staat" in zwakke vrouwenhanden. Emma en het imago van Oranje', in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 169-195.
- Velde, Henk te, 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800', in: T. Zwaan e.a. (red.), *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Meppel 1991) 173-188.
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992).
- Velde, Henk te, 'Natievorming en politieke strijd in Nederland', *Beleid & maatschappij* 22 (1995) 2, 100-108.
- Velde, Henk te, 'Openbare emoties. Nederland en Amsterdam rond 1900', *Spiegel historicael* 33 (1998) 11/12, 464-469.
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Velde, Henk te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', *De negentiende eeuw* 28 (2004) 3, 193-205.
- Velde, Henk te, 'Political transfer. An introduction', *European Review of History* 12 (2005) 2, 205-221.
- Velde, Henk te, 'Cannadine, twenty years on. Monarchy and political culture in nineteenth-century Britain and the Netherlands', in: Jeroen Deploige en Gita Deneckere (red.), *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power and history* (Amsterdam 2006) 193-204.
- Velde, Henk te, 'The nation is a town. The Netherlands and the urban content of the national 'imagined community'', in: William Whyte en Oliver Zimmer

- (red.), *Nationalism and the reshaping of urban communities in Europe, 1848-1914* (Basingstoke 2011) 234-256.
- Velde, Henk te en Donald Haks (red.), *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014).
- Verbraeken, Paul, 'Standbeelden in Vlaanderen', in: Jacques van Lennep (red.), *De 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst* (Brussel 1990) 169-181.
- Verhoeven, T.H.G., 'Stedelijk leven in een stroomversnelling', in: Renger de Bruin e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 374-433.
- Vermeeren, Simone, 'Oh fiere koningsloot, ga maar heel gauw dood' *De socialistische argumentatie van Frank van der Goes en Louis M. Hermans tegen de Nederlandse monarchie, 1888-1898* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam, november 2013).
- Vernon, James, *Politics and the People. A study in English political culture, c. 1815-1867* (Cambridge 1993).
- Verschaffel, Tom, 'Martelaren en monumenten. De herdenking van 1830 in België', in: Peter Rietbergen en Tom Verschaffel, *Broedertwist. België en Nederland en de erfenis van 1830* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2005) 62-75.
- Voeten, Jessica, 'Vergeten vorsten en booswichten. Opkomst en ondergang van het Nederlandsch Panopticum', *Ons Amsterdam* 67 (2015) 5, 8-11.
- Vries, Boudien de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- Vries, Boudien de, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij', *De negentiende eeuw* 22 (1998) 1, 25-35.
- Vries, Boudien de, 'Een eeuw vol gezelligheid. Verenigingsleven in Nederland, 1800-1900', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28 (2005) 63, 16-29.
- Vrints, Antoon, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2011).
- Wagenaar, Michiel, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Bussum 1998).
- Wagenaar, Michiel, 'De stad ontworpen. Stadsontwerp tussen wens en werkelijkheid', in: Martha Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de tweede gouden eeuw* (Bussum 2000) 9-35.
- Wagenaar, Michiel, 'The capital as a representation of the nation', in: Gertjan Dijkink en Hans Knippenberg (red.), *The territorial factor. Political geography in a globalizing world* (Amsterdam 2001) 339-357.
- Wagenaar, M.F., 'De dood in kaart. De geboorte van de themaplattegrond', *Ons Amsterdam* 54 (2002) 10/11, 348-352.
- Wal, Mieke van der, *Naatje van de Dam. De geschiedenis van het 'Monument ter Herinnering aan de Volksgeest in de jaren 1830 en 1831'* (doctoraalscriptie z.p. 1975).

- Wal, Mieke van der, “Even onwrikbaar als de geschiedenis onuitwisbaar is”. De roerige ontstaansgeschiedenis en het roemloos einde van Naatje op de Dam’, *De negentiende eeuw* 5 (1981) 4, 228-249.
- Wal, Mieke van der, ‘Krijgsman of staatsman? De oprichtingsgeschiedenis van de twee standbeelden voor Willem de Zwijger in Den Haag’, in: *Nederlands Kunst-historisch Jaarboek 1983* (z.p. [Den Haag] 1983) 39-72.
- Wal, Mieke van der, ‘1800-1914’, in: Mirjam Beerman, Frans van Burkom en Frans Grijzenhout (red.), *Beeldengids Nederland* (Rotterdam 1994) 22-29.
- Wal, P.H. van der, *De vrijheidszanger. Een bundel volksliederen, verzameld* (Amsterdam z.j.).
- Wal, P.H. van der, *Onder de roode vaan!! Een bundel socialistische liederen, bijeen-verzameld* (Amsterdam 1897).
- Wal, Ronald van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde, 1840-1920* (Hilversum 2003).
- Wallet, Bart, ‘De Joodse Oranjemythe’, *Trouw*, 25 juni 2011.
- Wallet, Bart, ‘Tobias Tal en het ontstaan van de Joodse Oranjemythe’, *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 150/16, 30 januari 2015, 24-28.
- Warnies jr., D.A., ‘Léon Warnies. Orgelvader’, *Ons Amsterdam* 37 (1985) 2, 30-35.
- Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford 1976).
- Welskopp, Thomas, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die Deutsche Sozial-demokratie vom Vormärz bis zum Socialistengesetz* (Bonn 2000).
- Wennekes, Emile, *Het Paleis voor Volksvljht (1864-1929) ‘Edele uiting eener stoute gedachte!’* (Den Haag 1999).
- Werkman, Evert, *De Jordaan* (Amsterdam 1980).
- Whiteley, Sheila, Andy Bennett en Stan Hawkins (red.), *Music, space and place. Popular music and cultural identity* (Aldershot 2004).
- Whitmeyer, Joseph M., ‘Elites and popular nationalism’, *British Journal of Sociology* 53 (2002) 3, 321-341.
- Whyte, William en Oliver Zimmer (red.), *Nationalism and the reshaping of urban communities in Europe, 1848-1914* (Basingstoke 2011).
- Wildt, Annemarie de (red.), *Amsterdam en de Oranjes* (Amsterdam 2008).
- Wilke, Margrith, ‘Van dienstmeiden en burgerdames. De stadstaferelen van Breitenner als visuele topografie’, in: Marga Altena e.a. (red.), *Sekse en de city. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 22 (Amsterdam 2002) 56-73.
- Wilkeshuis, C., *Meester, welbedankt! De school van 1900 tot nu* (Leiden 1968).
- Wilterdink, Nico, “‘Leve de republiek!’” Anti-monarchisme in Nederland’, in: Kees Bruin en Kitty Verrips (red.), *Door het volk gedragen. Koningschap en samenleving* (Groningen 1989) 133-161.
- Winiwarter, Verena, ‘Landschap auf Vierfarbkarton. Betrachtungen zur kulturellen Konstruktion des Blickes’, raadpleegbaar via: <http://www.nextroom.at/article.php?id=385>

- Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
- Wood, Charles W., *Door Holland. Een reis door Nederland in 1877* (Haarlem 1878).
- Wormser, J.A., *Een man uit en voor het volk. Het leven van Klaas Kater* (Nijkerk 1908).
- Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).
- Woud, Auke van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).
- Woud, Auke van der, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900* (Amsterdam 2015).
- Wouters, D., *Na veertig jaar. Documents-humains Zuid Afrika en het lied van de straat in Nederland in het laatste kwart der negentiende eeuw* (Nijmegen 1940).
- Young, Richard (red.), *Music, popular culture, identities* (Amsterdam/New York 2002).
- Zanden, J.L. van, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1983) 1, 3-27.
- Zimmer, Oliver, 'Boundary mechanisms and symbolic resources. Towards a process-oriented approach to national identity', *Nations and Nationalism* 9 (2003) 2, 173-193.
- Zimmer, Oliver, *Remaking the rhythms of life. German communities in the age of the nation-state* (Oxford 2013).
- Zuev, Dennis en Fabian Virchow, 'Performing national-identity. The many logics of producing national belongings in public rituals and events', *Nations and Nationalism* 20 (2014) 2, 191-199.

Illustratieverantwoording

Coverafbeelding:

‘Hoek van de Herengracht en de Gasthuismolensteeg’, foto George Hendrik Breiter (toegeschreven aan), ca. 1890-1900. Rijksmuseum, Amsterdam, objectnummer RP-F-00-576.

Collectie Dennis Pugh en Ron van Randeraat, Amsterdam:

p. 262: koekblik Koningin Wilhelmina, 1892.

Rijksmuseum, Amsterdam:

p. 118: ‘De Willemstraat’, objectnummer RP-F-F01064-D.

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam:

p. 8: ‘De Dam met het Koninklijk Paleis en de Nieuwe Kerk’, afbeeldingsbestand 010005001224.

p. 24: ‘De onthulling’, afbeeldingsbestand 010097007715.

p. 65: ‘Amsterdam. Standbeeld van Rembrandt’, afbeeldingsbestand 010097003675.

p. 67: ‘Rembrandtplein 12-2’, afbeeldingsbestand 0S1M00001004537.

p. 69: ‘De westzijde van het Rembrandtplein’, afbeeldingsbestand 010005000433.

p. 74: ‘Inhuldiging koningin Wilhelmina’, afbeeldingsbestand 0S1M00007003322.

p. 216: ‘Bezoek president Paul Kruger’, afbeeldingsbestand 0S1M00001005190.

p. 224: ‘Panopticumspel’, afbeeldingsbestand 010097016158.

Universiteit van Amsterdam, Amsterdam:

p. 276: *Het Nieuws van den Dag*, 7 mei 1884, Bijzondere Collecties, plaatsnummer UBM: TS 9817, Kr. 154.

Zuid-Afrikahuis, Amsterdam:

p. 168: Collectebus, productie Wed. J. Bekkers & Zn., Dordrecht, ca. 1899-1902.

Personenregister

- Aerts, Remieg 13
Alberdingk Thijm, Joseph 51-52, 54, 68
Alexander III, tsaar 243
Altona, J.H. 86, 255
Anderson, Benedict 13
Andriessen, Willem 200
- B. 34-35
Bakels, 'mejuffrouw' 188
Beelaerts van Blokland, Gerard 176,
178-181, 185, 196
Beethoven, Ludwig van 79
Bijnen, Laurens 40-41, 44
Bellaar Spruyt, Cornelis 196
Berlage, Hendrik 202
Bernhardt, Sarah 240
Beyen, Marnix 15-16, 277
Boas, inspecteur 153
Boedels, Leon 255
Boeke, Jan 32-33, 38
Boot, Cornelis 125
Bos, Karel Antonie 149-150, 152-153,
233
Bosboom, Johannes 28, 252
Bouwmeester, Louis 240
Bouwmeester, Theo 240
Boycott, Charles 200
Braakensiek, Johan 85
- Brand, Johannes 249
Brandts Buys, Henri 83
Bremer, J. 188
Breuille, John 16
Brinkman, uitgever 90
Brouwer, Jan 237
Brugge, Hein van 151-152
Bruin, K. de 229
Bukers, juffrouw 211
Burgmeijer, pastoor 96
- Campen, Theo van 141
Cats, Jacob 25, 36, 40
Chamberlain, Joseph 198
Chamberlain, Neville 198
Citroen, de heer 249
Cittert, B.P. 90, 97
Clautz, de heer 191
Coen, Jan Pieterszoon 32
Coers, Jan 140-141
Columbus, Christopher 98
Costa, Abraham da 241
Coster, Laurens Janszoon 25, 36
Cramer 150
Cuypers, Pierre 68
- D. 111
Dalfsen, J.W. van 107

Daniëls, C. 201
 Darwin, Charles 243
 Davenport, Charles *zie* Sequah
 Degenhardt, Willem 80
 DeNora, Tia 76
 Descartes, René 25
 Deth, Lubertus van 141
 Deventer, Conrad van 117, 202
 Disraëli, Benjamin 247
 Dixi 109
 Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 154,
 198
 Dooren, Hendrik van 145
 Douwes, Evert 9
 Douwes, Henri 9

E.v.M. 33-34
 Eden, E.F. 190
 Eden, Jaap 239
 Eeghen, Jan Herman van 161
 Eisendrath Bzn., S. 219
 Emma, koningin-regentes 85, 107, 158,
 160, 229-230, 238, 244, 269
 Erasmus, Desiderius 25, 36

Faure, Félix 254
 Feith, Jan 197
 Fiesler, penningmeester 162
 Filips II 177
 Fortuyn, Jan 149-150, 153, 233
 Franken 213
 Fransen, Hermanus 146

Gaarenstroom, J.H. 107-109
 Gent, P. van 188
 Ginderachter, Maarten Van 15-16
 Gladstone, William Ewart 247
 Goethe, Johann Wolfgang von 243
 Gorkom, Wilhelm van 176
 Groen van Waarder, Herman 83
 Groot, Hugo de 247
 Groote, B. 238

Guntenaar, Johannes 146

H. de R. 112
 Hartman, H.H. 86-87, 114
 Hartsen, Cornelis 241
 Hasselaar, Kenau 11
 Haverkamp, F.J. 110
 Heemskerck, Jacob van 34
 Heemskerk, Theo 161
 Heijden, Karel van der 246-247
 Heije, Jan Pieter 75, 80-81, 90, 103
 Hein, Piet 75-76
 Hemert, Jan van 141
 Hendrik, prins 26, 31, 37, 39, 43, 48, 63,
 70, 86, 269
 Hermans, Louis 161, 233
 Hilster, Hendrik 146
 Hint, Heintje 127
 Hobsbawm, Eric 263
 Hogendorp, Gijsbert Karel van 36
 Holvoet, Benedictus 19
 Hoofiën, S. 190, 198
 Hooft, Pieter Corneliszoon 34
 Hoop jr., Adriaan van der 53
 Houtman, Cornelis 34
 Hovy, Willem 161
 Huf, Julius 250
 Huidekoper, Pieter 29

Janson, Jan 179-183, 185, 195, 202
 Jong, martelaar De 138
 Jongbloed jr., Jan 128, 133, 146, 159,
 161-163
 Jongbloed sr., Jan 145
 Jongbloed, Willem 146
 Jorissen, Theod. 181
 Joubert, Piet 249
 Judels, Nathan 247

K. 111
 Kalff, Martin 31
 Kat, Hendrik 146

Kat, Juliana 146
 Kate, Herman ten 245-246, 252
 Kater, Klaas 182-183, 195
 Kempenaer, de 51
 Kesler, Anna Helena 188
 Kist, Paulus 159
 Kleine-Gartman, Maria 240, 247
 Klijn, Christiaan 37-38
 Knoppers W. Kzn., J. 108
 Kok-Van Kolm, C. 47
 Kooten, van 171-173
 Kruger, Paul ('Oom Paul') 21, 91, 169-171, 195, 207-219, 221-222, 231, 234, 238, 249, 254-255, 258, 260, 269, 271
 Kruijver, J. 194, 197
 Kuiper, G.H. 61
 Kuyper, Abraham 177, 183

 L.J.J.V. 36
 L.S. 34
 Lankhorst, Nicolaas 128
 Ledel, S. 190
 Leemans, predikant 182
 Lennep, Jacob van 30
 Lestrade, G.B. 191
 Lier, Abraham van 240
 Lion Cachet, Frans 176, 195
 Loberegt 162-163
 Lotz, Hendrik 141
 Lucca, Pauline 96
 Luitink, Piet 100
 Lutz, kolonel 101

 Maas-Walters, Johanna Maria van der 122
 Malle Marten 149
 Maris, Jacob 252
 Mathijssen, Marita 27
 Maurik jr., Justus van 242
 Meetelen, Pieter van 146
 Megen, A.W. van 244-245
 Meijer jr., Dirk Christiaan 130, 137, 232

 Mellink, Frans 134
 Mendelssohn, Felix 80
 Mens jr., Jacobus 128
 Mens sr., Jacobus 127-130, 132, 274
 Mens, Abraham 128
 Mens, Geertruida 132
 Mens, Leendert 128
 Mesdag, Hendrik Willem 252
 Messchert van Vollenhoven, Jan 139-140, 148
 Monchy, M.F. de 51
 Muller, B.J. 96

 N.M. 37
 Nek, J.O. van 192, 194
 Nicolaas II, tsaar 206
 Nieuwenhuijsen, Gerrit 143
 Nieuwenhuizen, Jan 247
 Nifterik, P. van 88
 Nöggerath, Anton 256, 260
 Noort, Oliver van 34

 Oemar, Teukoe 198
 Olie, Jacob 70
 Overeem, Pieter Adriaan van 141

 Peijpers, Wilhelmus Nicolaas 55
 Penning, Louwrens 249
 Penning, Paulus Jacobus 150-153
 Pieneman, Jan Willem 29
 Pieneman, Nicolaas 245
 Pierson, Nicolaas 183
 Praatvaar, Joris 44-45, 57

 Rachman, Habib Abdoel 247
 Rahusen, Herman Jan 161
 Ranitz, Sebastiaan Mattheus Sigismund de 160
 Reenen, Gerlach Cornelis Johannes van 41, 44
 Rembrandt 25-30, 32, 34-43, 46, 48-50, 52, 54-56, 58-61, 63-64, 66, 68, 70, 72-

- 73, 76, 82, 90, 119, 144, 240, 247, 264,
267, 269, 272, 274
- Renz, N. 159-161, 163
- Renz 99
- Rhodes, Cecil 198
- Ridder, de 162-163
- Rietschote, Bartholomeus van 159, 162
- Roselle, Hendrik 151-152
- Royer, Louis 26
- Rubens, Peter Paul 28
- Ruyter, Michiel de 11, 25-26, 36, 40, 247
- S.H.R. 34
- Saks, M.S. 232
- Saks, S.J. 232
- Sanders, Theo 241
- Sarphati, Samuel 26, 31-32, 37, 45, 48,
63, 66, 70, 72
- Sas, Niek van 10
- Schaick, Van 199
- Scheltema, Pieter 46
- Schelven, predikant Van 189
- Schenkman, Jan 57
- Schiller, Friedrich 243
- Schubert, Franz 79
- Sequah, wonderdokter 97, 100, 117,
275
- Sinkel, Anton 229
- Slooten, S. 190-191
- Smit, J.P. 192
- Smit, Nicolaas 208
- Someren Brand, Jan Eduard van 239
- Sophie, koningin 113, 269
- Speijk, Jan van 25-26, 34
- Spinoza, Baruch de 36
- Stamperius, Jacob 110, 112
- Stark, Albert 144
- Steyn, Martinus 212, 219
- Strauss jr., Johann 52
- Stukkenbroek, Jan 152
- Swieten, Jan van 247
- Taile, Hendrik 146
- Tak, Pieter Lodewijk 161
- Tex, Cornelis den 129
- Tex, Paul den 209
- Thijssen, Theo 68-69
- Thorbecke, Johan Rudolf 26, 31, 35-37,
45, 48, 51, 60-63, 68-70, 72-73, 237,
247
- Tienhoven, burgemeester Van 134
- Toit, Stephen Du 208
- Tollens, Hendrik 36, 77, 106
- Toorn, van der 60
- Tromp, Frederik Cornelis 174-176,
178-179
- Vadertje Visser *zie* dominee De Visser
- Valerius 78
- Velde, Henk te 13, 77
- Verbrugge, Hendrik Willem
Johannes *zie* Hein van Brugge
- Verbrugge, Jan Adrianus 146
- Verhulst, Johannes 80
- Verspyck, Gustave Marie 247
- Verweegen, Eduard 140-141
- Vetter, Jacobus 91-92, 213, 249-250,
253
- Victoria, koningin 233, 243
- Vislaake, F.W. 47, 57
- Visser, dominee De 92, 161-162
- Visscher, Antoine Adolphe Thierry 61
- Vondel, Joost van den 26, 31, 35-37, 45,
48, 50-52, 63, 66-67, 70, 72
- Waal, Hendrik de 241
- Wagner, de heer 191
- Wallroth, Jan Fredrik 146
- Waterschoot van der Gracht, W.S.J.
van 161
- Werff, Pieter Adriaansz. van der 11
- Wessels, Janus 200-202, 205, 207
- Westerman, Gerard 31, 247
- Westermann, Hendrik 140-141, 143

Wijnmalen, kapitein 250
Wilhelm II, keizer 90, 214
Wilhelmina, prinses/koningin 85-86,
92, 94, 101, 103, 106, 110, 119, 121, 157-
160, 164, 185, 198, 208, 210, 213-214,
219, 230-231, 234-238, 244, 248, 251,
254-256, 260, 265, 269-272
Willem Frederik, prins 268
Willem I, koning 78, 106, 120, 122, 124,
140
Willem II, koning 36, 70, 122
Willem III, koning 10, 32, 39-43, 76, 80-
81, 84-86, 100, 106-107, 110, 119, 122,
124-128, 132-134, 140, 146-149, 153-154,
157-158, 166, 210, 228-230, 234-237,
244-245, 251, 269, 271, 275
Willem V, stadhouder 135
Willem van Oranje 25, 34, 40, 70, 78
Wilms, Johann 77
Wit, politiecommissaris De 138
Witkamp, Pieter Harmen 137
Wolff, Martin 241, 248, 260
Wormser, Johan 182
Woud, Auke van der 12
Zee, Jan van der 151
Zepers, juffrouw 211
Zimmer, Oliver 18
Zocher, Jan David 37
Zuijdhoek, Pieter 141
Zwart, Levie de 86

Geografisch register

- Amerika 98
Amsterdam *passim*
Antwerpen 28
Assen 31
Atjeh 198, 247, 268
Augsburg 18
- België 25, 28, 31
Berlijn 241, 243
Brouwershaven 25, 56
- Capelle a/d IJssel 86
- Delft 40, 252
Den Briel 112, 128-129, 136-137, 139,
232
Den Haag 19-20, 25, 30, 35-36, 40,
62, 70, 206, 208, 228, 234, 255,
271
Dordrecht 30
Duitse Keizerrijk *zie* Duitsland
Duitsland 25, 113, 212
Dullstroom 181, 202
- Egmond aan Zee 25
Engeland 91, 183, 203-204
Europa 17, 207
- Franeker 108-109
Frankrijk 25, 31, 113, 212
Friesland 271
- Goes 176
Gorcum 30
Gouda 30
Groningen 271
Groot-Britannië 169, 172, 174, 179,
182, 195-197, 205, 233
- Haarlem 10, 25, 208-209, 254
Harlingen 31
Hoorn 32
- Indië 202
- Keulen 36
Koninkrijk der Nederlanden *zie*
Nederland
- Lage Landen *zie* Nederland
Leiden 36, 176, 208
Limburg 270
Lombok 92, 94, 249, 268
Ludwigshafen 18

Marken 242
 Marseille 208, 258
 Mataram 249
 Middelburg 271

 Nederland *passim*
 Nederlands-Indië 31, 91-92, 213, 249-250, 268
 Nijmegen 271
 Noord-Holland 31, 55
 Nova Zembla 92

 Oranje Vrijstaat 169, 194-195, 209, 212, 219, 249

 Pretoria 181

 Republiek der Verenigde
 Nederlanden *zie* Nederland
 Rotterdam 20, 25, 30, 36, 207-208, 255

 Scheveningen 248, 268
 Schiedam 30
 Sloten 179

 Sloterdijk 181
 Suriname 268

 Tilburg 70
 Tjakra Negara 92, 249
 Transvaal 159, 169-171, 174, 176-177, 179, 183-185, 194-196, 200, 202, 209, 211-212, 222, 238, 249, 254, 264-265, 269, 275

 Ulm 18

 Verenigde Staten 172
 Vlissingen 25

 Weesp 254

 Zandvoort 248
 Zuid-Afrika 10, 13, 22, 169-170, 172, 176, 181, 184-189, 192-195, 200-204, 207, 210-211, 215, 219, 221, 238, 249, 255, 267-269
 Zutphen 31
 Zwolle 36

Straatnamenregister

- Amstel 37-38, 47, 105, 139, 192, 240, 256
Amstelstraat 86, 95, 192, 240-242, 246, 250
Amstelveld 60, 145-146
Anjeliersstraat 142
- Bantammerstraat, Binnen en Bui-
ten 138
Bickerstraat 85
Blauwbrug 152
Bloemgracht 110
Botermarkt 38-39, 41, 43, 51, 55, 58-61,
63-64, 66, 68, 73, 90, 124, 144-145, 157, 165
- Czaar Peterstraat 201
- Dam 9-10, 12, 21, 26, 30, 37, 45, 48, 55,
66, 71-73, 76, 81-84, 89-90, 93-94,
100, 103-105, 111-113, 122, 139-140,
144, 147, 157, 170, 214, 216, 220, 226,
232, 237, 239, 256, 271, 273
Damrak 37, 59, 191, 211, 226, 234
Doelenstraat 138
- Egelantiersstraat 147
Eggertstraat 216
Elandstraat 142
Entrepotdok 62, 137
- Ferdinand Bolstraat 189, 199
Frans Halsstraat 189
Frederiksplein 101, 192, 195, 226
Funen 49, 143-145
- Gasthuismolensteeg 191
Geldersekade 55, 138
Goudsbloemdwardsstraat, Derde 152
Goudsbloemdwardsstraat, Eerste 150
Goudsbloemgracht 121-122, 127, 272,
274
Goudsbloemstraat 142, 151
Govert Flinckstraat 189
Groot Hemelrijk 146
Grote Markt 25
Grote Wittenburgerstraat 83
- Haarlemmerdijk 97, 153
Haarlemmerplein 141, 145, 165
Handelskade 90, 92
Hartenstraat 191
Hasselaarssteeg 105
Hazenstraat 152
Heiligenweg 189
Herengracht 62, 140-141, 147,
190-191
Hobbemakade 256

IJ, het 248
 IJscubterrein 87, 102, 268

 Jan van der Heijdenstraat, Tweede 219
 Jodenbreestraat 230
 Jodenhoek 55, 126, 135, 137, 142, 210,
 226, 265
 Jonkerstraat 126
 Jordaan 120-121, 124, 126, 132-133, 135,
 142, 145, 147-151, 153-154, 160-161, 165,
 210, 226, 233, 265

 Kalverstraat 14, 22, 62, 97, 104-105, 141,
 190, 220, 226-228, 233-235, 237-240,
 249, 260, 265, 272
 Kapelsteeg 105
 Kattenburg 135-136, 138-139, 145
 Kattenburgerplein 84
 Keizersgracht 50, 139-140, 191
 Kerkstraat 187-188
 Kleine Kattenburgerstraat 133
 Kloveniersburgwal 46, 138
 Koningsplein 38, 60, 191
 Koningstraat 142
 Korte Nieuwendijk 105

 Lange Houtstraat 152
 Lauriergracht 141
 Leidsekade 57, 95
 Leliegracht 246
 Lijnbaansgracht 121, 142
 Lindengracht 142, 151, 154
 Lindenstraat 142
 Looiersgracht 188

 Museumplein 99

 Napoleonplein 122
 Nieuwe Herengracht 190, 210
 Nieuwe Leliestraat 90
 Nieuwe Looiersstraat 190
 Nieuwendijk 14, 105, 226, 229

 Nieuwer-Amstel 102
 Nieuwezijds Voorburgwal 141, 211, 213,
 217
 Nieuwstraat 104
 Noordermarkt 138

 Oldenbarneveltstraat 110
 Oostelijke Eilanden 49, 84, 126,
 134-135, 138, 142-143
 Oostenburg 135
 Oostenburger Middenstraat 139
 Oostenburgergracht 191
 Oudezijds Achterburgwal 230
 Oudezijds Voorburgwal 209

 Palmdwarsstraat 159
 Palmstraat 158
 Pijp, de 189, 210, 226, 266
 Planciusstraat 189
 Plantage (Plantagebuurt) 46, 211, 241,
 250
 Plein 1813 70
 Prins Hendrikkade 63, 197, 211
 Prinsengracht 62, 135, 140
 Prinsenstraat 62, 235

 Raampoort 49, 144
 Raamstraat 141
 Rapenburgerstraat 134
 Realeneiland 126, 129
 Reguliersdwarsstraat 141
 Reguliersplein 60, 63
 Rembrandtplein 38, 59, 63, 72, 124, 192,
 220, 240
 Ridderstraat 126, 133
 Rokin 46, 171, 226

 Sarphatipark 63, 199
 Sarphatistraat 211
 Singel 192
 Spui 190
 Spuistraat 198

St. Anthoniebreestraat 229-230
Stadhouderskade 102
Stationsplein 210-211

Ten Katestraat 194, 197
Tuinstraat 47, 147, 153-154, 192

Uilenburgerstraat 104
Utrechtsestraat (Utrechtsche-
straat) 105, 141, 197, 256

Valkenburgerstraat 136
Vijzelstraat 229
Vlooienburg 55
Vondelpark 63, 89, 98, 192, 211, 266

Waterlooplein 96, 150-154
Westelijke Eilanden 142

Westerstraat 126
Weteringschans 80

Wijk C 124

Willem(s)straat 122-136, 140, 142,
145-146, 150, 152-154, 156-157, 159,
162, 165-166, 229, 246

Willemspoort 122

Wittenburg 134-135, 139

Zaagmolenpoort 146

Zandhoek 126

Zeedijk 153

Over de auteur

Anne Petterson (Alkmaar, 1987) studeerde van 2005 tot 2011 geschiedenis aan de Universiteit Leiden en rondde zowel de bachelor als de research master af met het predicaat cum laude. Sinds 2011 is zij aan diezelfde universiteit verbonden als onderzoeker en docent binnen de vakgroep vaderlandse geschiedenis. Daarnaast is zij redactiesecretaris van *Tijdschrift voor Geschiedenis* en redactielid van *Holland. Historisch Tijdschrift*. Haar interesses gaan uit naar de geschiedenis van politieke cultuur, sociale bewegingen en stadsgeschiedenis. Momenteel doet zij onderzoek naar de politieke horizon van de gewone burger in Nederland rond 1900.